

9-131
TARTU ÜLIKÜLI ÜLIKOOLI TOIMETISED
УЧЕННЫЕ ЗАПИСКИ
ТАРТУСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА

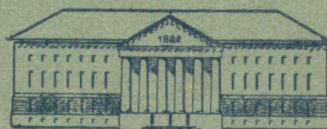
ALUSTATUD 1893. a.

VIHİK 131 ВПУСК

ОСНОВАНЫ В 1893 Г.

TÖID SAKSA FILOLOOGIA ALALT
ТРУДЫ ПО НЕМЕЦКОЙ ФИЛОЛОГИИ

I

TARTU 1963

30. A-116
TARTU RIIKLIKU ÜLIKOOLI TOIMETISED
УЧЕННЫЕ ЗАПИСКИ
ТАРТУСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА
ALÜSTATUD 1893. a. VIHK 131 ВЫПУСК ОСНОВАНЫ В 1893г.

TÖID SAKSA FILOLOOGIA ALALT
ТРУДЫ ПО НЕМЕЦКОЙ ФИЛОЛОГИИ

I

TARTU 1963

Redaktsioonikolleegium:

K. Kann (vast. toimetaja), R. Kleis ja J. Silvet

Редакционная коллегия:

К. Канн (отв. редактор), Р. Клейс и И. Сильвет

Tartu Ülikooli Raamatukogu

ОБ УПОТРЕБЛЕНИИ ДВУЧЛЕННОГО ПАССИВА В СОВРЕМЕННОМ НЕМЕЦКОМ ЯЗЫКЕ

Г. Бернер

Таллинский Политехнический институт

Пассив, т. е. страдательный залог, неоднократно привлекал внимание исследователей. Чаще всего пассив изучался с исторической точки зрения, т. е. на материале древних этапов развития языка¹. При исследовании пассива в современном немецком языке рассматривался, в основном, вопрос о грамматических значениях (временных, видовых) форм страдательного залога². Исследовалась также конструкция sein + причастие II, которую некоторые авторы относят к т. н. пассиву состояния (Zustandspassiv, statal Passive)³, другие выделяют в самостоятельную заголовную форму «статив» (Stativ)⁴. В результате исследований установлено, что значение страдатель-

¹ М. М. Гухман, Развитие залоговых противопоставлений в древних германских языках и становление форм страдательного залога. Докт. дисс., М., 1954; F. Cury, Der temporale Wert der passiven Umschreibungen im Althochdeutschen, Diss. Bonn 1905; K. Löffler, Das Passiv bei Otfrid und im Heliand, Diss. Bonn-Leipzig 1905; W. Schröder, Zur Passivbildung im Althochdeutschen, Beitr. zur Gesch. der deutsch. Spr. u. Lit., Bd. 77, H. 1. Halle/Saale 1955; E. Wistrand, Über das Passivum, Göteborg 1941.

² Е. В. Гулыга, Страдательный залог в литературном немецком языке. Канд. дисс., М., 1943; А. В. Öberg, Über die hochdeutsche Passivumschreibung mit sein und werden, Lund 1907.

³ М. С. Шапиро, Пассивная конструкция в современном английском языке. Канд. дисс., Л., 1947, стр. 21. F. Blatz, Neuhochdeutsche Grammatik, Bd. II, Karlsruhe 1896, S. 487; G. O. Curme, A Grammar of the German Language, New York 1922, p. 297; J. Klingebiel, Die Passivumschreibungen im Altenglischen, Berlin 1937, S. IX; W. Schröder, указ. статья стр. 6; F. Thierfelder, Wege zu besserem Stil, 2., verb. Aufl., München 1955, S. 110.

⁴ K. Boost, Arteigene Sprachlehre, Breslau 1938, S. 78—79; G. Reichenkron, Passivum, Medium und Reflexivum in den romanischen Sprachen, Berliner Beitr. z. rom. Philol., Jena-Leipzig 1933, S. 4.

ного залога присуще данной конструкции в сравнительно немногочисленных случаях, чаще всего она имеет значение именного сказуемого⁵.

Другим вопросом, занимавшим исследователей, является вопрос о содержании категории пассива. Данный вопрос мог возникнуть лишь с отказом от т. н. «теории обратимости», согласно которой все различие между страдательным и действительным залогом сводилось к различию в форме выражения агенса (субъекта действия) и пациенса (объекта действия): при действительном залоге агенс — подлежащее, пациенс — дополнение, при страдательном залоге, наоборот, пациенс — подлежащее, агенс — дополнение. Обе залоговые формы считались тождественными по значению и, следовательно, взаимозаменяемыми⁶.

Первыми, признавшими специфические функции пассива, явились сторонники т. н. психологического направления в языкознании. Возникнув как реакция против логической школы, психологическое направление вводит в лингвистическое исследование новый фактор — цель сообщения («воля», «намерение» говорящего индивида, по терминологии психологов), и в этом заключается та прогрессивная роль, которую сыграло данное направление, несмотря на его субъективно-идеалистическое понимание языка, как ряда актов психического творчества отдельных индивидов, и на преувеличение психологических (внеязыковых) факторов в ущерб грамматическим.

Специфику пассива психологи усматривали в двух факторах: пассив выдвигает понятие объекта действия (пациенса) в «центр внимания» говорящего; понятие деятеля (агенса) отступает при пассиве на задний план или совсем исчезает из поля зрения говорящего.

Оба названных фактора признаются характерными признаками пассива и в настоящее время. При этом большинство язы-

⁵ М. М. Гухман, указ. дисс., стр. 631; Е. В. Гулыга, указ. дисс.; Е. А. Коленько, Конструкция *sein* с причастием II в современном немецком языке, канд. дисс., М., 1951. Несколько иного мнения придерживается О. Л. Мартынова (Место причастия II в грамматической системе современного немецкого языка, канд. дисс., М., 1953, стр. 147—148; 155), считая данную конструкцию именной лишь при адъективированном причастии, в остальных же случаях — перфектной формой страдательного залога.

⁶ Взгляды сторонников теории обратимости, возникшей еще в эпоху господства логической школы в языкознании, оказались чрезвычайно живучими. Мы сталкиваемся с ними не только в работах XIX века (J. Grimm, *Deutsche Grammatik*, IV Teil, Göttingen 1837, S. 3; W. Humboldt, *Kawi-Sprache*, T. II, S. 91), но и XX века (J. Wackernagel, *Vorlesungen über Syntax*, I. Reihe, Basel 1920, S. 119—120; H. Wunderlich, *Der deutsche Satzbau*, Bd. I, Stuttgart-Berlin, 1924, S. 179—180), отголоски этих взглядов звучат вплоть до настоящего времени (W. Jung, *Kleine Grammatik der deutschen Sprache*, Leipzig 1955, S. 209).

коведов считает определяющим первый фактор⁷, некоторые авторы признают наиболее важным второй фактор⁸.

Ряд авторов считает оба фактора — нахождение пациенса в центре внимания и несущественность понятия деятеля — одинаково важными для употребления пассива⁹.

Выдвигая указанные два фактора, психологи подшли к вопросу об условиях употребления страдательного залога вместо действительного. Однако данный вопрос на материале немецкого языка не подвергался систематическому исследованию¹⁰. Встречаются лишь отдельные замечания о причинах употребления пассива.

В данной работе делается попытка исследовать причины употребления страдательного залога вместо действительного в современном немецком языке с учетом тех разнообразных моментов, которые влияют на выбор залоговых форм: цели сообщения (коммуникации), структуры предложения, характера деятеля, лексических и стилистических моментов. В данной статье мы ограничиваемся рассмотрением двучленной формы пассива, т. е. формы, не содержащей обозначения деятеля, так как именно в этой форме, составляющей подавляющее большинство пассивных конструкций (70—80%), должны проявиться наиболее типичные условия употребления страдательного залога.

Коммуникативная роль пассива. Важная роль в выборе залогов принадлежит цели сообщения, от которой зависит коммуникативное членение предложения на «данное» (предмет, о ко-

⁷ H. Paul, *Prinzipien der Sprachgeschichte*, Halle 1886, S. 232; L. Sütterlin, *Die deutsche Sprache der Gegenwart*, Leipzig 1910, S. 233; E. Rodenbusch, *Bemerkungen zur Satzlehre*, Idg. Forschungen, Bd. 19: 1906, S. 260; E. Lerch, *Vom französischen Passiv und seinen Konkurrenten*. Die neueren Sprachen, Bd. 41, H. 3, 1933, S. 143; J. R. Kantor, *An Objective Psychology of Grammar*. Indiana University Publications, Science Series Nr. 1, 1936, p. 261; В. А. Трофимов, Явления конструктивного параллелизма в синтаксисе современного русского языка. Ученые записки ЛГУ № 180, вып. 21, 1955, стр. 4; Е. С. Борушевич, Страдательный залог (The Passive Voice) в современном английском языке. Канд. дисс., М., 1947, стр. 86.

⁸ H. Steinthal, *Zeitschrift für Völkerpsychologie und Sprachwissenschaft*, Bd. 2, S. 249; O. Behagel, *Deutsche Syntax*, Bd. II, Heidelberg 1924, S. 210; L. Hermodsson, *Reflexive und intransitive Verba im älteren Westgermanischen*, Uppsala 1952, S. 24; H. Hartmann, *Das Passiv. Eine Studie zur Geistesgeschichte der Kelten, Italiker und Arier*. Heidelberg 1954, S. 12.

⁹ А. В. Попов, Синтаксические исследования, Воронеж, 1881, стр. 179; А. И. Томсон, Родительный-винительный падеж при названиях живых существ в славянских языках. Известия отдел. русского языка и словесности Имп. АН, т. XIII, кн. 2, 1908, стр. 250; Е. В. Гулыга, указ. дисс., стр. 1; W. Hofstaetter, *Deutsche Sprachlehre*. 9., neubearbeitete Auflage von G. Spree, Berlin 1953, S. 144.

¹⁰ Подобное исследование проведено на материале русского языка Е. А. Ивановой-Янковской в работе «Страдательные обороты в современном русском литературном языке», канд. дисс., Л., 1952.

тором делается сообщение) и «новое» (то, что сообщается о данном)¹¹.

Главными средствами выражения данного и нового являются интонация и порядок слов. Однако и более частные языковые средства могут участвовать в коммуникативном оформлении высказывания. К таким средствам принадлежит категория залога¹². Выбор той или иной залоговой формы во многом обуславливается коммуникативной нагрузкой агенса и пациенса.

Если агенс является данным, то употребляется, как правило, действительный залог:

1. Die Baronin unterbrach ihn. (B. Kellermann, Totentanz, S. 19.)

2. Die Tante wehrte die Hilfe der Nichte ab. (A. Seghers, Die Toten bleiben jung, S. 158.)

В приведенных примерах агенс-подлежащее имеет коммуникативное значение данного, являясь предметом, о котором делается сообщение.

При иной коммуникативной нагрузке пациенса и агенса, т. е. при пациенсе-данном и агенсе-новом или, чаще, при агенсе, не входящем в сферу коммуникации, часто употребляется страдательный залог:

1. Er wurde /von der Baronin/ unterbrochen.

2. "Gut", sage ich. "Du hast leicht reden. Du wirst nicht betrogen. Du betrügst selbst." (E. M. Remarque, Der schwarze Obelisk, S. 23.)

Так как страдательный залог чаще всего употребляется без агенса, т. е. в двучленной форме, то коммуникативный фактор, обуславливающий употребление пассива, связан в первую очередь с выражением пациенса-данного.

Исследование двучленных пассивных конструкций показы-

¹¹ До настоящего времени нет единых терминов для обозначения членов коммуникации. Введенные в языкознание сторонниками психологического направления, термины «психологическое подлежащее» и «психологическое сказуемое» в настоящее время устарели. Вместо них разные авторы предлагают разные обозначения: «тема» и «рема» (А. М. А. П. П., Die menschliche Rede II, Berlin 1928; K. Boost, Neue Untersuchungen zum Wesen und zur Struktur des deutschen Satzes, Berlin 1955), «функциональное или логическое» подлежащее и сказуемое (A. H. Gardiner, The Theory of Speech and Language, Oxford, 1932, p. 273), «Vorfeld» и «Nachfeld» (E. Drach, Grundfragen der deutschen Satzlehre. Frankf. a. M., 1940, S. 16—17), «предмет» высказывания и «высказывание» (H. Becker, Deutsche Sprachkunde, Bd. I, Lpz. 1941, S. 143), «смысловое», «познавательное» подлежащее и сказуемое (cognitive S—P) (B. Sandmann, Subject and Predicate. A contribution to the Theory of Syntax, Edinburgh, 1954, p. 255), «данное» и «новое» (К. Г. Крушельницкая, Смысловая функция порядка слов в современном немецком языке, канд. дисс., М., 1948), «исходный пункт» и «новое» (О. И. Москальская, Грамматика немецкого языка, М., 1956).

¹² К. Г. Крушельницкая, указ. дисс., стр. 81, 110, 139; О. И. Москальская, указ. соч., стр. 324, 327.

вает, что пациенс имеет значение данного примерно в 75% случаев и чаще всего занимает первое место в предложении, т. е. образует исходный пункт высказывания:¹³

1. Sie war in das "Johanniskloster" aufgenommen worden. (Th. Mann, Buddenbrooks, S. 519.)

2. Unsere Linien werden zurückgenommen. (E. M. Remarque, Im Westen nichts Neues, S. 210.)

3. Fürs erste sollte nichts in der Stadt bekannt werden. Der Familientag, am Donnerstag, ward abgesagt. (Th. Mann, Buddenbrooks, S. 375.)

В данных случаях исходным пунктом является пациенс, новым — сказуемое (примеры 2, 3) или сказуемое с зависящими от него второстепенными членами (пример 1).

В соотносимых с двучленным пассивом действительных конструкций, подлежащее которых выражено местоимением *man*, пациенс-дополнение имеет чаще всего коммуникативную нагрузку нового:¹⁴

1. Man erwartete den Bruder der Kranken.... (Th. Mann, Buddenbrooks, S. 534.)

2. "Und man gönnt mir nicht eine Silbe! Man verheimlicht mir alles! Man geht über mich hinweg!" wiederholte der Senator. (Там же, стр. 416.)

В данных действительных конструкциях отсутствует исходный пункт сообщения, так как местоимение *man*, ввиду своей лексической «опустошенности», не может выполнять смысловой функции основы, исходного пункта высказывания; подобные предложения в коммуникативном отношении односоставны, т. е. содержат лишь состав нового.

Коммуникативная нагрузка данного, свойственная пациенсу большинства пассивных конструкций, объясняется взаимосвязью, существующей между коммуникативным значением и грамматическим оформлением членов предложения. Хотя за членами коммуникации и не закрепились какие-либо определенные грамматические формы, первые все же не независимы от последних, так как находят в них свое выражение.¹⁵ В част-

¹³ Исследование коммуникативной нагрузки пациенс-подлежащего проводилось на материале следующих текстов: H. Fallada, *Kleiner Mann — was nun?* Berlin 1955; B. Kellermann, *Der 9. November*, Moskau 1954; B. Kellermann, *Totentanz*, Berlin 1954; H. Mann, *Empfang bei der Welt*, Berlin 1956; Th. Mann, *Der Zauberberg*, Berlin 1926; Th. Mann, *Bekenntnisse des Hochstaplers Felix Krull*, Aufbau-Verlag Berlin 1956; E. M. Remarque, *Im Westen nichts Neues*, Moskau 1956; L. Renn, *Adel im Untergang*, Berlin 1956; A. Seghers, *Die Toten bleiben jung*, Moskau 1951. Общее количество двучленных конструкций в этих текстах — 1386, из них пациенс имеет значение данного в 1064 случаях (76%), занимая в предложении первое место в 685 случаях (65%), нового — в 322 случаях (24%).

¹⁴ О. И. Москальская, указ. соч., стр. 324.

¹⁵ К. Г. Крушельницкая, указ. дисс., стр. 52.

ности, для данного характера форма подлежащего¹⁶. Значение данного, присущее патиенсу большинства страдательных оборотов, является, таким образом, отражением общей тенденции данного принимать форму подлежащего.

Кроме формы подлежащего, для данного характерен и другой формальный признак — начальное положение в предложении при нейтральном стиле речи¹⁷. Начальная позиция данного связана со свойством нейтрального стиля речи строить высказывание, исходя из известного, данного понятия. При этом исходный пункт сообщения (т. е. данное, занимающее первое место в предложении) выполняет, помимо своей основной, коммуникативной функции выражения данного, еще и другую функцию — функцию связи с предыдущим контекстом¹⁸.

Таким образом, характерная для патиенса-подлежащего начальная позиция в предложении является отражением общей тенденции данного занимать первое место в предложении (при нейтральном стиле). Последнее обстоятельство имеет важное значение для выбора страдательного залога вместо действительного. При потребности выразить патиенс исходным пунктом сообщения, т. е. поставить его в начало предложения, употребление действительного залога приводит к начальной позиции прямого дополнения. Подобное положение прямого дополнения имеет в современном немецком языке ограниченное распространение и оправдано лишь при подчеркнутом, усиленном смысловом весе дополнения¹⁹. Если же в цель сообщения не входит смысловое выделение дополнения, положение его на первом месте окажется «неестественным», т. е. противоречащим нормам порядка слов.

В этом легко убедиться при замене двучленного пассива действительной конструкцией с *man*:

1a. Sie hatte man in das Johanniskloster aufgenommen.

2a. Unsere Linien nimmt man zurück.

3a. Den Familientag, am Donnerstag, sagte man ab.

Сравнение данных примеров с соответствующими страдательными конструкциями (стр. 7), а также с действительными, в которых патиенс-дополнение отодвинут с исходной позиции:

1в. Man hatte sie in das Johanniskloster aufgenommen.

¹⁶ По подсчетам К. Г. Крушельницкой (К вопросу о смысловом членении предложения, Вопросы языкознания № 5, 1956, стр. 64), подлежащее выражает данное в 65—75% случаев.

¹⁷ Указанные формальные признаки данного не имеют абсолютного значения, а присущи лишь большинству членов, выражающих данное.

¹⁸ На связующую функцию члена, занимающего первое место предложения, указывает Т. В. Строева, О прямом и обратном порядке слов в современном немецком языке. Сб. Памяти акад. Л. В. Щербы, Л., 1951, стр. 259—260.

¹⁹ Ю. П. Неронова, Порядок слов в самостоятельном предложении современного немецкого языка, канд. дисс., Л., 1953, стр. 228—251.

2в. Man nimmt unsere Linien zurück.

3в. Man sagte den Familientag, am Donnerstag, ab. —

показывает, что пациенс-дополнение в начале предложения, ввиду необычности этой позиции²⁰, имеет больший семантический вес, чем тот же пациенс в форме подлежащего (примеры 1—3, стр. 7) или в середине предложения (примеры 1в—3в). При этом исходное положение дополнения, выраженного личным местоимением (пример 1а), менее обычно и, следовательно, более подчеркнуто (эмфатично), чем исходное положение дополнения, выраженного существительным. Данное явление связано с более фиксированным положением дополнения и подлежащего, выраженных личным местоимением, по сравнению с теми же членами, выраженными существительным²¹.

Выражение пациенса-исходного пункта сообщения в форме подлежащего, соответствующее нормам нейтрального порядка слов, является одной из основных функций страдательного залога.

Постановки пациенса-данного на первое место предложения могут требовать разнообразные семантические связи, существующие между данным предложением и предшествующим ему контекстом. При этом пациенс-данное пассивной конструкции нередко является повторением понятия, названного в предыдущем контексте:

1. Barbaras stille Missbilligung warf einen Schatten über seine Triumphe. Der Schatten musste weggewischt werden, damit er ungestört die Triumphe geniessen konnte. (K. M a n n, Mephisto, S. 169.)

2. a) Wir liegen in einem katholischen Hospital, im gleichen Zimmer. b) Das ist ein grosses Glück, denn die katholischen Krankenhäuser sind bekannt für gute Behandlung und gutes Essen. c) Das Lazarett ist voll belegt worden aus unserm Zug, es sind viele schwere Fälle dabei. (E. M. R e m a r q u e, Im Westen nichts Neues, S. 191.)

Пациенс-исходный пункт данных пассивных конструкций выражает понятие, названное в предыдущем контексте в форме различных членов предложения — дополнения (пример 1), обстоятельства места (пример 2а), подлежащего (примеры 2б, с) с коммуникативной нагрузкой нового (примеры 1, 2а) или данного (примеры 2б, с).

Особенно часто пациенс-подлежащее бывает выражен местоимением, что связано со спецификой большинства местоимений, указывающих на уже упомянутое (или данное в ситуации) лицо или предмет:

1. Doktor Franke werden Sie nicht mehr antreffen. E r

²⁰ По нашим подсчетам, прямое дополнение занимает первое место в конструкции с *man* в 52 случаях из 657 (8%), т. е. в 8% случаев.

²¹ Ю. П. Неронова, указ. дисс., стр. 166.

wurde schon vor Monaten entlassen (B. Kellermann, Totentanz, S. 72.)

2. Es ist nur wegen meines Vetters, Herr Hofrat, entschuldigen Sie! Er wird nun gepinselt ... (Th. Mann, Der Zauberberg, Bd. II, S. 314.)

Роль пациенс-местоимения нагляднее всего выступает в сложных предложениях, отдельные звенья которых более тесно связаны между собой, чем самостоятельные предложения:

1. Es geht wirklich nicht, es wird gleich weitergetratscht. (H. Fallada, Kleiner Mann, was nun? S. 11.)

2. Das sind furchtbare Überfälle der Wahrheit, sie müssen unverzüglich abgewiesen werden. (H. Mann, Empfang bei der Welt, S. 98.)

3. Berlin war wie ein schmutziger Schwamm, der ausge-drückt wird. (B. Kellermann, Der 9. November. S. 39.)

4. "Drei Wochen", sagte Hans Castorp mit etwas eitler Leichtigkeit, da er merkte, dass er beneidet wurde. (Th. Mann, Der Zauberberg, Bd. I, S. 100.)

Во всех вышеприведенных примерах пациенс является повторением названного в предыдущем повествовании понятия. Однако пациенс-данное может занимать исходную позицию и при первом назывании обозначаемого им понятия. К пациенс-исходному пункту сообщения применимо замечание Т. В. Строевой о связующей функции первого слова в предложении: «Повествовательная связь осуществляется... не только буквальным или почти буквальным повторением слов предыдущего контекста или анафорическими местоимениями. Эта связь может осуществляться и выдвижением на первое место лексически независимой группы слов, однако теснейшим образом связанной с предшествующими предложениями по содержанию»²².

Хотя исследование разнообразных семантических типов связи между отдельными предложениями не является объектом нашего исследования, приведем некоторые примеры для иллюстрации того, каким образом пациенс может стать исходным пунктом сообщения.

Между исходным пунктом и предыдущим повествованием нередко наблюдается связь по общности к какому-либо действию или состоянию; в таких случаях исходный пункт является как бы звеном ряда перечисляемых понятий:

Sie war aber eine Frau mit einem gewaltigen gesellschaftlichen Ehrgeiz. Zwei ihrer Töchter hatte sie schon verheiratet oder, wie wir sagten, placiert. Die eine hatte einen Grafen aus wüsten Schulden gerissen, die andre irgendeinen Baron , , , , Die dritte Tochter sollte nun einem möglichst nicht verschuldeten Leutnant unseres Regiments angehängt werden. (L. Renn. Adel im Untergang, S. 283.)

²² Т. В. Строева, указ. статья, стр. 258.

Патиенс-данное может быть связан с каким-либо понятием предыдущего повествования локальной связью:

1. Es pfiß über dem Wagen. Hans wäre getroffen worden, wenn er aufrecht gesessen hätte. (A. Seghers, Die Toten bleiben jung, S. 494.)

2. Ich hole Töpfe und Holz aus der Baracke, und wir kriechen in einen kleinen verlassenen Schuppen, den wir für solche Zwecke kennen. Die einzige Fensterluke wird dicht verhängt. (E. M. Remarque, Im Westen nichts Neues, S. 85.)

Патиенс-данное вместе с группой сказуемого может являться конкретизацией, пояснением предыдущего высказывания:

Um die Abteufarbeiten vor Wassereinbrüchen zu schützen, ist rund um den ersten Schacht ein sogenannter Gefriermantel gelegt worden. Der Boden wird im Durchmesser von 20 m bis zu 60 m Tiefe gefroren. ("Neues Deutschland", Nr. 161, 1957, S. 1.)

Названными типами, разумеется, не исчерпывается всё многообразие семантических связей патиенса-данного с предыдущим повествованием. Но и из приведенных примеров явствует, каким образом логическое построение повествования, та или иная последовательность излагаемых явлений приводит к необходимости сделать патиенс исходным пунктом сообщения.

При патиенсе-исходном пункте сообщения страдательный залог является в большинстве случаев единственно возможным средством выражения, он придает патиенсу форму подлежащего, исходное положение которого не вызывает усиления смыслового веса патиенса, как это наблюдается при начальном положении прямого дополнения (стр. 8). Ср. также следующие примеры:

1. Den Schatten mußte man wegwischen... 2. Das Lazarett hat man voll belegt aus unserm Zug... 3. Ihn entließ man schon vor Monaten. 4) Ihn pinselt man nun... 5. ... sie muß man unverzüglich abweisen.

Так как прямое дополнение в начале предложения обычно предполагает усиление его смыслового веса, то, несмотря на одинаковое фактическое и коммуникативное содержание, данные структуры не тождественны соответствующим пассивным конструкциям. Нейтральному стилю соответствовали бы структуры, в которых патиенс-дополнение отодвинут с исходной позиции предложения:

1a. Man mußte den Schatten wegwischen. 2a. Man hat das Lazarett voll belegt aus unserm Zug. 3a. Man entließ ihn schon vor Monaten. 4a. Man pinselt ihn nun... 5a. Man muß sie unverzüglich abweisen.

Данные структуры тождественны двучленному пассиву по фактическому содержанию и стилистической окраске, но отличаются по коммуникативному содержанию: в них нет исходного пункта сообщения.

Сравнение двучленных пассивных конструкций, пациенс которых является исходным пунктом сообщения, с действительными конструкциями с *man* показывает, что в большинстве случаев обе залоговые пары неадекватны.

Однако бывают случаи, где при пациенсе-исходном пункте сообщения обе залоговые пары образуют тождественные конструкции. Сюда относятся случаи семантического выделения пациенса, при котором начальное положение дополнения не противоречит нормам порядка слов:

1. Den Autor aber ... nannte man "Weschling". (M. Schroeder, Von hier und heute aus, S. 10.) — Der Autor aber ... wurde "Weschling" genannt.

2. Solche Nährböden kocht man aus Gelatine ... (K. Förster, Die Welt der Mikroben, S. 59.) — Solche Nährböden werden aus Gelatine gekocht.

3. Diesen Zustand nennt man den idealen Gaszustand. (E. Warburg, Lehrbuch der Experimentalphysik, S. 149.) — Dieser Zustand wird der ideale Gaszustand genannt.

Усиление семантического веса пациенса наблюдается при его противопоставительном значении (пример 1), при определении указательными местоимениями (примеры 2, 3). Ввиду обычности начального положения подобного семантически подчеркнутого пациенса в форме дополнения, выражение исходного пункта сообщения не зависит от залогового оформления глагола, обе залоговые конструкции тождественны. По той же причине выбор залоговых форм произволен и при пациенсе, выраженном указательным или вопросительным местоимением, обычно занимающим первое место в предложении:

1. "Diedrich, mein Gott", sagte Frau Schwarzkopf, indem sie die Hände faltete, "d a s kann man doch nicht so ohne weiteres sagen!" (Th. Mann, Buddenbrooks, S. 148.) — ... das kann doch nicht so ohne weiteres gesagt werden.

2. Was verlangt man denn aber von einem Schriftsteller? ("Vorwärts" Nr. 27, 1957, S. 4.) — Was wird denn aber von einem Schriftsteller verlangt?

Не зависит от залогового оформления глагола и выражение пациенса-данного, не занимающего исходного положения в предложении:

Dann wurde die Manege mit Gittern umgeben, denn der Löwenkäfig rollte herein ... (Th. Mann, Bekenntnisse des Hochstaplers Felix Krull, S. 205.) — Dann umgab man die Manege mit Gittern ...

В данном примере обстоятельственное слово в начале предложения имеет коммуникативное значение второстепенного нового, пациенс является данным, сочетание сказуемого с второстепенным членом образует «основное новое», т. е. непосредственную цель сообщения. Обе залоговые конструкции тожде-

ственны как по коммуникативному содержанию, так и по стилистической окраске.

Не связано с залоговой формой глагола и выражение патиенса-нового, независимо от его позиции в предложении:

1. Beim Sonntagsdiner wurde viel Champagner getrunken im Saal. (Th. Mann, Bekenntnisse des Hochstaplars Felix Krull, S. 230.) — Beim Sonntagsdiner trank man viel Champagner im Saal.

2. ... ein besonderes Postbüro wurde in einer der kleinen Villen eingerichtet. (B. Kellermann, Totentanz, S. 174.) — ... ein besonderes Postbüro richtete man in einer der kleinen Villen ein.

Данные примеры в коммуникативном отношении одночленны, так как содержат лишь состав нового. Основным новым является в них пациенс, который при нейтральном стиле занимает положение ближе к концу предложения (пример 1), при эмпазе — начальное положение (пример 2). Приведенные залоговые пары тождественны по коммуникативному содержанию и стилистической окраске. В частности, начальное положение патиенса-дополнения соответствует его усиленному смысловому весу (эмпазе), присущему и патиенсу-подлежащему страдательной конструкции.

Коммуникативная функция двучленного пассива не ограничивается выражением патиенса-исходного пункта сообщения. Известную роль в выборе страдательного залога вместо действительного могут играть также потребности выражения сказуемого-нового. Как известно, цель сообщения при нейтральном стиле речи имеет тенденцию занимать конечное положение в предложении. Страдательная конструкция, в которой последнее место всегда занимает «смысловая часть» сказуемого (причастие II), является поэтому средством выражения сказуемого — цели сообщения в тех случаях, когда употребление действительного залога привело бы к постановке сказуемого на второе место предложения, а члена со значением данного или второстепенного нового — на не соответствующее его коммуникативной нагрузке последнее место:

1a. Die Wahrheit wird unterdrückt, sie kommt nicht zum Worte... (Th. Mann, Buddenbrooks, S. 133.) b/Die Wahrheit unterdrückt man... c) Man unterdrückt die Wahrheit...

2a. Tags darauf wurde die Wasserleiche begraben. (A. Seghers, Die Toten bleiben jung, S. 335.) b/Tags darauf begrub man die Wasserleiche. c/ Die Wasserleiche begrub man tags darauf.

В приведенных страдательных конструкциях пациенс является данным, сказуемое — новым (целью сообщения), причем в примере 1a пациенс-данное является исходным пунктом сообщения, в примере 2a в начале предложения стоит обстоятельственная группа со значением второстепенного нового. В обоих

примерах смысловая часть сказуемого занимает соответствующее его коммуникативному содержанию последнее место предложения.

При употреблении действительного залога на последнем месте предложения оказываются члены, не имеющие коммуникативной нагрузки цели сообщения: местоимение *тап*, которое по своей лексической природе не способно выражать коммуникативное значение и которому поэтому не свойственно конечное положение, пациенс-данное (примеры 1с, 2b), обстоятельственная группа со значением второстепенного нового (пример 2с). Помещение данного или второстепенного нового в конец предложения противоречит нормам нейтрального порядка слов, что приводит к затемнению коммуникативного содержания высказывания: члены, стоящие в абсолютном конце предложения, воспринимаются как цель сообщения, сказуемое становится данным (примеры 1с, 2с), или второстепенным новым односоставным (т. е. не содержащим состава данного) предложением (пример 2b). Единственным средством коммуникативного оформления сказуемого-цели сообщения является в подобных случаях пассив, позволяющий вынести сказуемое на характерное для его коммуникативного содержания последнее место в предложении.

С потребностями выражения нового связано употребление страдательного залога и в тех случаях, когда целью сообщения является не одно сказуемое, а сочетание сказуемого с второстепенным членом:

1. *Dafür wurde er alsbald belohnt.* (H. Mann, *Empfang bei der Welt*, S. 332.)

2. *Weit und breit wurde der polnische Ehrenhandel leidenschaftlich studiert und mit zusammengebissenen Zähnen besprochen.* (Th. Mann, *Der Zauberberg*, Bd. II, S. 583.)

3. *Tagsüber wird das Gelände mit Gläsern durchforscht...* (E. M. Remarque, *Im Westen nichts Neues*, S. 106.)

При употреблении в подобных случаях действительного залога на последнее место предложения попадает второстепенный член, что придает ему значение цели сообщения:

1a. *Dafür belohnte man ihn alsbald.* 2a. *Weit und breit studierte man den polnischen Ehrenhandel leidenschaftlich und besprach ihn mit zusammengebissenen Zähnen.* 3a. *Tagsüber durchforscht man das Gelände mit Gläsern...*

Благодаря усилению семантического веса конечного второстепенного члена данные действительные конструкции по своему коммуникативному содержанию неадекватны соответствующим страдательным.

Употребление страдательного залога для выражения нового ограничивается лишь такими типами предложения, в которых цель сообщения выражена сказуемым или сочетанием сказуе-

мого с второстепенным членом, т. е. где коммуникативное значение сказуемого требует его конечного положения в предложении. Если же целью сообщения является обстоятельственный член или патиенс, употребление залогов не зависит от коммуникативных факторов:

1a) Am folgenden Tage wurde Wintzingerode ins Lazarett gebracht... (L. Renn, Adel im Untergang, S. 59.) — b) Am folgenden Tage brachte man Wintzingerode ins Lazarett.

2a) Kurzum, ich sprach wunderhübsch, und nicht ungnädig ward meine Suade aufgenommen. (Th. Mann, Bekenntnisse des Hochstaplers Felix Krull, S. 343.) — b) ...und nicht ungnädig nahm man meine Suade auf.

3a) Dem Kutscher ward Rotwein geschickt. (Th. Mann, Der Zauberberg, Bd. II, S. 592.) — b) Dem Kutscher schickte man Rotwein.

В примерах 1—2 целью сообщения является обстоятельственный член (ins Lazarett, nicht ungnädig), в примере 3 — патиенс (Rotwein). Как страдательный, так и действительный залог позволяет поместить данные члены в соответствующую их коммуникативному значению конечную позицию²³ при нейтральном стиле (примеры 1, 3), в начальную позицию при эмфазе (пример 2), в связи с чем выражение нового не зависит от залоговой формы глагола.

Употребление пассива для выражения нового ограничивается не только синтаксической функцией члена предложения, выражающего цель сообщения, но и структурой предложения, сказуемого и глагола; лишь в тех случаях, где при действительном залоге последнее место не занято составной частью сказуемого, потребности выражения нового могут привести к употреблению страдательного залога вместо действительного, т. е. в «самостоятельном» (не придаточном) предложении с простым или производным глаголом с неотделяемой приставкой. В тех же случаях, где при действительном залоге последнее место занято составной частью сказуемого, выражение нового не зависит от залоговой формы глагола, так как обе залоговые пары образуют конструкции с одинаковой позицией членов, несущих коммуникативную нагрузку нового:

1. Aber damit die Sache nicht schlimmer wird, müssen Sie für mindestens einige Monate vom Dienst auf dem Schießstand befreit werden. (L. Renn, Adel im Untergang, S. 222.) — Aber damit die Sache nicht schlimmer wird, muß man Sie für mindestens einige Monate vom Dienst auf dem Schießstand befreien.

²³ В страдательном обороте последнее место при полной рамочной конструкции занято составной частью сказуемого — причастием II, что исключает помещение второстепенного члена, несмотря на его значение цели сообщения, в абсолютный конец предложения.

2. In der Breiten Straße war am Morgen die Schaufensterscheibe des Tuchhändlers Benthien vermittels Steinwurfes zertrümmert worden . . . (Th. Mann, Buddenbrooks, S. 173.) — In der Breiten Straße hatte man am Morgen die Schaufensterscheibe des Tuchhändlers Benthien vermittels Steinwurfes zertrümmert.

3. Er wurde die innere Treppe heraufgeführt. (A. Seghers, Die Toten bleiben jung, S. 293.) — Man führte ihn die innere Treppe herauf.

4. Die Legenden, die über ihre Jugendschönheit erzählt wurden, mahnten jetzt schon an die Flüchtigkeit alles Sterblichen. (A. Seghers, Die Toten bleiben jung, S. 50.) — Die Legenden, die man über ihre Jugendschönheit erzählte, mahnten jetzt schon an die Flüchtigkeit alles Sterblichen.

Данные примеры показывают, что при сложном сказуемом (пример 1), при сложной временной форме глагола-сказуемого (пример 2), при сложном глаголе (вообще при глаголе с отделяемой составной частью — пример 3) и в придаточном предложении (пример 4), выражение нового не зависит от залоговой формы глагола.

Исследование употребления пассива с точки зрения коммуникативного содержания предложения показывает, что наибольшее значение для выбора страдательного залога вместо действительного имеет потребность выразить пациенс исходным пунктом сообщения. Что же касается выбора страдательного залога для выражения нового, то эта функция пассива имеет сравнительно ограниченную сферу действия, распространяясь лишь на определенные синтаксические формы членов со значением нового (сказуемое или сочетание сказуемого с второстепенным членом) и на известные структурные типы сказуемого, глагола и самого предложения. Таким образом, несмотря на важную роль коммуникативной функции пассива, ее нельзя признать универсальной, так как она действует не во всех случаях употребления пассива.

Синтаксическая функция пассива. Другим фактором, определяющим выбор страдательного залога, является синтаксический фактор. Некоторые авторы считают синтаксическую функцию пассива основной его функцией. Так, например, Пауль указывает, что основное различие между действительным и страдательным залогом по своему характеру синтаксическое, выражающее различное отношение глагола-сказуемого к подлежащему²⁴.

Такого же мнения придерживается и Хермодсон²⁵, указывающий, что пассив увеличивает «синтаксическую подвижность» глагола, т. е. его способность сочетаться с различными

²⁴ Н. Paul, Prinzipien der Sprachgeschichte, S. 232.

²⁵ L. Hermodsson, указ. соч., стр. 23—24.

членами предложения. Синтаксическую функцию пассива имеют в виду и те авторы, которые говорят об употреблении его для сохранения одного и того же подлежащего в рамках одного или нескольких предложений²⁶. К синтаксическим факторам следует отнести также употребление пассива для дифференциации подлежащего от дополнения при отсутствии формальных показателей этих членов²⁷. Данный фактор, однако, может определять выбор пассива лишь при т.н. трехчленной его форме, включающей обозначения агенса и пациенса.

При исследовании двучленного пассива обнаруживаются известные структурные типы предложений, в которых страдательный залог не может быть заменен действительным без изменения всей конструкции высказывания. Сюда относятся предложения с однородными сказуемыми, связанными с подлежащим как субъектной, так и объектной связью. Пассив в таких случаях выступает средством объединения сказуемых в рамках простого предложения:

1. Er hat stark geblutet und wird verbunden. (E. M. Remarque, Im Westen nichts Neues, S. 195.)

2. Das Kind trinkt, wird in seine Krippe gelegt und schläft ein. (H. Fallada, Kleiner Mann, was nun? S. 272.)

Замена в подобных случаях страдательного залога действительным приводит к превращению простого предложения в сложное:

1a. Er hat stark geblutet, und man verbindet ihn.

2a. Das Kind trinkt, man legt es in seine Krippe, und es schläft ein.

Сравнение данных действительных конструкций с соответствующими страдательными обнаруживает их стилистическую неадекватность: страдательные конструкции более лаконичны и предпочитаются поэтому в деловом и письменном языке, стремящемся к максимальному семантическому насыщению синтаксической структуры.

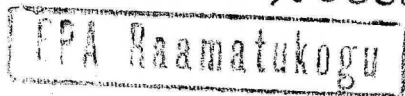
Другой синтаксической функцией страдательного залога является создание синтаксического параллелизма между отдельными звеньями сложно-сочиненного предложения:

1a) Er war bucklig; er wurde oft verspottet; er hatte eine Brille auf. (A. Seghers, Die Toten bleiben jung, S. 236.) — b) Er war bucklig; man verspottete ihn oft; er hatte eine Brille auf.

2a) Wir befolgten zwar jeden Befehl; denn Befehl ist Befehl, er muß ausgeführt werden. (E. M. Remarque, Im Westen nichts Neues, S. 38.) — b) ... denn Befehl ist Befehl, man muss ihn ausführen.

²⁶ Н. Wunderlich, указ соч., стр. 193; E. Lerch, указ. соч., стр. 144; E. С. Борусевич, указ. соч., стр. 88.

²⁷ К. Г. Крушельницкая, указ. дисс., стр. 138; E. А. Коленько, указ. дисс., стр. 145—146; Н. С. von der Gabelentz, Über das Passivum, 1861, S. 462.

3a) Das war das Leben, das Gleichen seit Jahren führte, es war nicht leicht, aber es musste ertragen werden. (B. Kellermann, Totentanz, S. 335.) — b) ... es war nicht leicht, aber man musste es ertragen.

В примерах 1a—3a синтаксический параллелизм создается повторением подлежащего в начале отдельных звеньев сложно-сочиненного предложения. При употреблении действительного залога, как показывают примеры 1b—3b, этот параллелизм нарушается, так как превращение патиенса-подлежащего в патиенс-дополнение связано с его перемещением с начальной позиции ближе к концу предложения.

Страдательный залог употребляется также для создания синтаксического параллелизма между самостоятельными предложениями:

1. Lieven war schon erwartet worden. Er wurde die innere Treppe heraufgeführt. (A. Seghers, Die Toten bleiben jung, S. 296.)

2. Da war sie also wieder! Sie hatte sich völlig neu angezogen und frisiert und war erfrischt für neue Abenteuer. Sie wurde mit grossem Jubel empfangen. (B. Kellermann, Totentanz, S. 195.)

Синтаксический параллелизм между самостоятельными предложениями, также как и между отдельными звеньями сложно-сочиненного предложения, создается повторением подлежащего в начале двух (или более) следующих друг за другом предложений и служит средством объединения семантически связанных между собой предложений в одно структурное целое.

Другим синтаксическим типом, в котором страдательный залог не поддается замене действительным без нарушения синтаксической структуры, является инфинитивный оборот с инфинитивом пассива:

1. Das Ergebnis war Null, ohne bei Namen genannt und ausdrücklich verkündigt zu werden. (Th. Mann, Der Zauberberg, Bd. II, S. 495.)

2. Die Miene des Generals drückte deutlich den Wunsch aus, nicht mehr gestört zu werden. (B. Kellermann, Der 9. November, S. 130.)

В инфинитивных оборотах отсутствует грамматический патиенс-подлежащее, соотнесенный с глаголом в пассиве, в связи с чем отсутствует возможность замены страдательного залога действительным. Последний можно употребить лишь при замене инфинитивного оборота придаточным предложением.

1a. Das Ergebnis war Null, ohne daß man es bei Namen nannte und ausdrücklich verkündigte.

2a. Die Miene des Generals drückte deutlich den Wunsch aus, daß man ihn nicht mehr störe.

Как и пассив при однородных сказуемых, инфинитив пассива служит более компактному, лаконичному способу выражения.

Выбор страдательного залога вместо действительного может быть обусловлен такой структурой предложения, при которой в случае употребления действительного залога местоимение *man* оказалось бы на несвойственном для него последнем месте предложения. К таким структурам относятся построения, состоящие из патиенса и простого сказуемого: *Dieser Artikel wird übersetzt. — Diesen Artikel übersetzt man*. Подобные действительные конструкции мыслимы при эмфазе, для нейтрального стиля их следует признать неупотребительными²⁸.

Таким образом, выбор двучленного пассива может быть обусловлен структурными моментами, исключающими употребление действительной конструкции с местоимением *man*.

Обусловленность употребления двучленного пассива умолчанием деятеля. Другим важным моментом, определяющим выбор страдательного залога вместо действительного, является умолчание деятеля. Сильное преобладание двучленного пассива над трехчленным привело некоторых авторов к мысли, что потребность умолчания деятеля является главной причиной возникновения и употребления пассива вообще (см. стр. 4—5). Однако при таком взгляде не находят объяснения трехчленные пассивные конструкции. Из причин умолчания деятеля указывается на его неизвестность, неопределенность²⁹, очевидность, общеизвестность³⁰, обобщенность³¹.

Из более частных причин приводится умолчание деятеля из чувства такта, вежливости³², из стилистических соображений³³. Причины неназывания деятеля считаются обычно и причинами употребления пассива.

Для употребления пассива названные причины умолчания деятеля не имеют абсолютного значения. Так, например, языковые факты показывают, что обычное утверждение о неизвестности деятеля как причине употребления пассива справедливо для сравнительно небольшого количества страдательных конструкций, в большинстве случаев деятель известен говорящему,

²⁸ Из исследованных нами 657 действительных конструкций местоимение *man* занимает конечное положение лишь в одном случае.

²⁹ Е. С. Борусевич, указ. дисс., стр. 110; Е. А. Иванова-Янковская, указ. дисс., стр. 165; О. И. Москальская, указ. соч., стр. 323; W. Hofstaetter, указ. соч., стр. 106; O. Jespersen, указ. соч., стр. 167; W. Jung, указ. соч., стр. 210; E. Lerch, указ. статья, стр. 144; H. Renicke, *Das neuhochdeutsche Passiv*, Zeitschr. f. deutsche Philol., Bd. 76, H. 3, Berlin, Bielefeld, München 1957, S. 316; H. Wunderlich, указ. соч., стр. 200.

³⁰ Е. С. Борусевич, указ. дисс., стр. 101; О. И. Москальская, указ. соч., стр. 323; O. Jespersen, указ. соч., стр. 167; H. Renicke, указ. статья, стр. 316.

³¹ Е. С. Борусевич, указ. дисс., стр. 110; Е. А. Иванова-Янковская, указ. дисс., стр. 159.

³² O. Jespersen, указ. соч., стр. 167.

³³ H. Renicke, указ. статья, стр. 316.

но не назван ввиду его неважности для сообщения. Для умалчания деятеля имеют значение не столько понятия неизвестности — общеизвестности деятеля, сколько лексическое содержание понятия деятеля и его семантические связи с пассивной конструкцией и ее контекстом.

Хотя названный деятель пассивной конструкции может иметь все те значения, которые имеет подлежащее действительной конструкции, т. е. значение единичного, коллективного и обобщенного лица, конкретного предмета, абстрактного понятия, частотность деятеля того или иного реального содержания при разных залоговых формах различна. Общеизвестно, например, что деятель в двучленной пассивной конструкции имеет в большинстве случаев личное значение³⁴.

Далее обращает на себя внимание преобладание коллективного и обобщенного значения неназванного деятеля над единично-личным его значением³⁵. В действительных же конструкциях не наблюдается подобного преобладания личного значения деятеля над предметным его значением, коллективного и обобщенно-личного — над единично-личным. Следовательно, коллективное и обобщенное значения благоприятствуют умалчанию деятеля и тем самым создают предпосылки для употребления двучленного пассива. При коллективном значении деятеля последний часто явствует из семантических связей глагола-сказуемого с другими членами страдательной конструкции:

1. Nach dem Reichstagsbrand waren in Berlin mehrere Personen verhaftet worden. (K. Mann, Mephisto, S. 218.)

2. Noch vor dem Herbst wurde ich zu einer anderen Kompanie versetzt, zur vierten. (L. Renn, Adel im Untergang, S. 251.)

В примере 1 понятие деятеля раскрывается семантикой глагола verhaften, обозначающего действие, производителем которого является всегда одно и то же понятие коллективного лица — исполнителя государственной власти. В примере 2 понятие деятеля заключено в семантической связи глагола-сказуемого (versetzen) с обстоятельством места (zu einer anderen Kompanie) и может быть отождествлено с понятием «военного командования».

Таким образом, контекст придает понятию коллективного деятеля характер очевидности. С другой стороны, понятию коллективного деятеля присущ и оттенок неопределенности — при коллективном деятеле не выделяются отдельные, конкретные лица данного коллектива, а имеются в виду все или некоторые, безразлично какие, лица коллектива.

³⁴ По нашим подсчетам, неназванный деятель лишь в 5% случаев имеет личное значение (в 43 случаях из 787).

³⁵ В художественной литературе коллективное и обобщенное значение деятеля встречается в 65% двучленных пассивных конструкций, в публицистике и особенно в научной прозе этот процент значительно выше.

При очевидности и неопределенности коллективного деятеля последний мало пригоден для конкретизации действия и поэтому обычно не называется. Умолчание подобного деятеля благоприятствует употреблению двучленного пассива, так как, несмотря на возможность употребить в данных условиях действительную конструкцию с *man* — *1a. Nach dem Reichstagsbrand hatte man in Berlin mehrere Personen verhaftet. 2a. Noch vor dem Herbst versetzte man mich zu einer anderen Kompanie, zur vierten.* — в современном немецком языке в подобных случаях предпочтение отдается чаще двучленному пассиву³⁶, особенно при коллективном деятеле, в сильной степени обобщенном, как, например, при деятеле со значением государства (пример 1, стр. 20).

Другим характерным значением деятеля при двучленном пассиве является обобщенно-личное значение:

1. Somit können 17,4 Prozent des Getreides der DDR im Mähdrusch geerntet werden. (“Neues Deutschland” Nr. 61, 1957, S. 1.)

2. Erkenntnisse werden nicht eingepflicht, sondern entstehen vor allem in einem langwierigen Prozeß. (“Vorwärts” Nr. 27, 1957, S. 3.)

Обобщенное значение деятеля встречается при всех тех главных конструкциях, которые выражают не конкретное, протекающее в известный момент времени действие, а действия постоянные, возможные (пример 1), нереальные (пример 2), условные, т. е. возможные при известных условиях. Подобный характер действия встречается чаще всего в научной прозе, в связи с чем большая часть примеров обобщенного деятеля приходится именно на данный функциональный стиль:

Die Zahl, welche angibt, wie oft der Stab angelegt werden muß, ist dann die gesuchte Entfernung. (A. Einstein, Über die spezielle und die allgemeine Relativitätstheorie, S. 19.)

Как и коллективный деятель неопределенного или обобщенного характера, обобщенно-личный деятель по своему значению не может служить конкретизацией действия, в связи с чем он или опускается, что влечет за собой употребление двучленного пассива, или, реже, выражается местоимением *man* в обобщенно-личном значении:

Die Zahl, welche angibt, wie oft man den Stab anlegen muß, ist dann die gesuchte Entfernung.

Коллективное и обобщенное значение деятеля можно рассматривать как факторы, способствующие выбору страдатель-

³⁶ Подсчеты, произведенные на материале художественной прозы, которую принято считать основной сферой употребления конструкции с *man*, показывают, что действительные конструкции с *man* (при переходном глаголе, имеющем форму пассива) значительно менее употребительны, чем двучленный пассив: на 787 пассивных конструкций приходится 204 действительных конструкции с *man*.

ного залога вместо действительного в том смысле, что при этих значениях деятеля последний чаще всего неважен для сообщения, все высказывание строится с точки зрения пациен-са. Однако, ввиду возможности употребления при данных значениях деятеля местоимения *тап* с глаголом в форме действительного залога, эти значения деятеля не могут быть признаны причиной выбора страдательного залога вместо действительного.

Среди значений неназванного деятеля есть и такие, при которых местоимение *тап* неупотребительно, в связи с чем отсутствует и возможность замены двучленного пассива действительной конструкцией. В таких случаях значение деятеля можно признать причиной употребления страдательного залога вместо действительного. Сюда следует отнести определенно-единичное значение деятеля-лица (деятель — одно определенное лицо, явствующее из контекста или ситуации). Если название подобного деятеля не входит в цель сообщения, то страдательный залог является единственно возможным средством выражения:

1. Sie waren es also! Ihnen also habe ich es zu danken, daß der zweite Marktplatz in der großen Rede besonders erwähnt würde! (B. Kellermann, Totentanz, S. 157.)

2. Er merkte an der Straßenbiegung, als sich der Fremde scheinbar zufällig umwandte, daß er bemerkt worden war. (A. Seghers, Die Toten bleiben jung, S. 354.)

Контекст данных страдательных конструкций показывает, что неназванным деятелем является одно определенное (для говорящего и слушающего) лицо: в примере 1 обстоятельство места *in der großen Rede* позволяет отождествить деятель с лицом, произнесшим «большую речь», в примере 2 понятие деятеля содержится в предшествующем страдательной конструкции контексте (*der Fremde*).

Невозможность употребить при данном значении деятеля местоимение *тап* объясняется несоответствием между характером деятеля и значением местоимения *тап*: местоимение *тап*, выражающее понятие неопределенного или обобщенного лица, непригодно для обозначения одного определенного лица. При множественности определенного деятеля или единичности неопределенного деятеля местоимение *тап* употребительно:

1. Man stellte dem Prüfling noch einige Fragen.

2. Man hat es mir gesagt.

В примере 1 деятелем является группа лиц («экзаминаторы»), известная слушающему по предыдущему контексту. При единичном значении деятеля данная конструкция неупотребительна. В примере 2 деятель неизвестен слушающему, т. е. имеет для него неопределенное значение и может означать как одно лицо, так и несколько лиц.

При выражении деятеля в форме существительного или личного местоимения меняется коммуникативное содержание высказывания:

1a. Ihnen also habe ich es zu danken, daß der Bürgermeister (er) den zweiten Marktplatz in der großen Rede besonders erwähnt hat!

2a. Er merkte an der Straßenbiegung, als sich der Fremde scheinbar zufällig umwandte, daß der Fremde (er) ihn bemerkt hatte.

В данных действительных конструкциях исходным пунктом сообщения является агенс, а не пациенс, как это наблюдалось в соответствующих страдательных конструкциях. Постановке же пациенса-дополнения перед агенсом-подлежащим препятствуют нормы нейтрального порядка слов (ср. daß den zweiten Marktplatz der Bürgermeister besonders erwähnt hat).

Пассив при определенном единичном деятеле получил своеобразное стилистическое использование — он служит средством умолчания несвойственного деловому и научному стилю речи местоимения первого лица единственного числа:

1. Die vorstehenden Zeilen wurden vor mehr als vier Jahren niedergeschrieben. (F. Engels, Der deutsche Bauernkrieg, S. 5.)

2. Die Orte in bezug auf den Bezugskörper... sind im vorigen Paragraphen bereits ausführlich definiert worden. (A. Einstein, Über die spezielle und die allgemeine Relativitätstheorie, S. 6.)

Деятелем при данных пассивных конструкциях является сам автор. Страдательный залог, используемый для умолчания автора, не может быть заменен действительной конструкцией с тап из-за определенности (для слушающего) и единичности понятия деятеля.

Другим значением деятеля, при котором местоимение тап неупотребительно, является неличное его значение:

В общей массе двучленных конструкций подобное значение деятеля занимает по численности весьма скромное место, чем, очевидно, и объясняется отсутствие в немецкой грамматической литературе какого-либо упоминания о нем. Несмотря на свою малочисленность, примеры двучленного пассива с неличным значением деятеля представляют несомненный интерес, так как доказывают большую степень грамматикализации двучленного пассива по сравнению с действительными конструкциями с тап: если последние выражают только действие, производимое лицом, то первые могут употребляться и в таких случаях, где источником действия является предмет или абстрактное понятие:

1. Der Wald verschwindet, er wird zerstampft, zerfetzt, zerrissen. (E. M. Remarque, Im Westen nichts Neues, S. 65.)

2. Aber Löß wird sehr leicht fortgeschwemmt und sogar fortgeweht. ("Neue Zeit" Nr. 15, 1957, S. 25.)

3. Oberleitungen wurden abgerissen, Bäume entwurzelt und vor allem in der Innenstadt viele Schaufenster eingedrückt. ("Vorwärts" Nr. 27, 1959, S. 1.)

4. Wenn so eine Mine einwächst, wird man tatsächlich richtig aus dem Anzug gestoßen. Das macht der Luftdruck. (E. M. Remarque, Im Westen nichts Neues, S. 162.)

Контекст данных пассивных конструкций позволяет отождествить понятие деятеля с предметом — «бомбы» (пример 1), «вода» (пример 2) или с абстрактным понятием — «буря» (пример 3), «давление воздуха» (пример 4).

Ввиду невозможности употребить при неличном значении деятеля местоимение тап, данные пассивные конструкции не могут быть заменены действительными, если название деятеля не входит в цель сообщения. Деятель-нелицо часто не называется в тех случаях, когда пациент должен быть представлен исходным пунктом сообщения (пример 1), когда понятие деятеля заключено в семантике глагола, в связи с чем его название было бы излишним (пример 2), когда действие должно быть представлено происходящим как бы само собой, без видимого производителя (примеры 3, 4). В подобных случаях форма страдательного залога является единственно возможным средством выражения.

Среди двучленных пассивных конструкций с деятелем-нелицом выделяется группа примеров, где деятель не может быть определен одним каким-либо понятием, а представляется целой ситуацией, стечением известных обстоятельств, приводящих к данному действию:

1. Man darf wohl sagen: einer so schweren, so glänzend bestanden Probe sind die Arbeiter keines anderen Landes bisher unterworfen worden. (F. Engels, Der deutsche Bauernkrieg, S. 17.)

2. Gleichwohl, wer vorher blind gewandelt war und geharrt hatte, dem wurden die Augen aufgetan. (H. Mann, Empfang bei der Welt, S. 70.)

3. Andere waren nach Argentinien oder nach China verschlagen worden. (K. Mann, Mephisto, S. 298.)

В данных примерах деятель имеет крайне обобщенное значение. Это не «действующий предмет», а «условия действительности», «историческая обстановка», «жизнь», «судьба». При таком отвлеченном значении название «деятель» весьма условно, действие представляется протекающим без производителя, самопроизвольно, под давлением известных условий. При таком характере деятеля страдательная конструкция приближается по своему значению к медиальности, при которой отсутствует соотносительность глагольного признака с внешним источником действия.

Специфические оттенки значения двучленного пассива. Двучленная пассивная конструкция, представляющая «объект в

действии» без указания на деятеля, может получить оттенок значения, не свойственный соответствующим действительным конструкциям с *тап*. Одним из таких специфических оттенков значения является значение медиальности³⁷. Медиальное значение некоторых пассивных конструкций подтверждается наличием примеров, в которых наряду с возвратной формой глагола употреблена пассивная конструкция в том же значении:

Und plötzlich hatte Ellen gesehen, wie der Zipfel ihr gegenüber sich langsam aufgerollt hatte: still, sorgfältig und regelmäßig war er aufgerollt worden, ein gutes Stück gegen die Mitte der Tischplatte hin ... (Th. Mann, Der Zauberberg, Bd. II, S. 534.)

В данном примере речь идет о процессе, представляющемся наблюдателю (Ellen) происходящим самопроизвольно, под действием «спиритуалистических сил»; в первом случае медиальное значение действия выражено возвратной формой глагола (*hatte sich aufgerollt*), во втором случае — страдательной формой (*war aufgerollt worden*). Двучленные пассивные структуры с медиальным значением соотносимы не с конструкциями с *тап*, а с возвратными, вообще непереходными, глагольными конструкциями:

1. Es klopfte, die Tür wurde geöffnet, und Fahle trat ein ... (E. Claudius, Menschen an unserer Seite, S. 206.) Es klopfte, die Tür öffnete sich (ging auf), und Fahle trat ein ...

2. Aber die Last Q wird dabei um *qm* gehoben ... (E. Warburg, Lehrbuch der Experimentalphysik, S. 17.) — Aber die Last Q steigt dabei um *qm* ...

3. Die Reste des Milchzuckers werden im Käse zu Milchsäure und mehreren anderen Säuren ... abgebaut. (K. Förster, Die Welt der Mikroben, S. 69.) — Die Reste des Milchzuckers spalten sich im Käse in Milchsäure und mehrere andere Säuren.

В примерах 1—2 деятелем является лицо, скрытое от наблюдателя в момент совершения действия, последнее представляется поэтому происходящим самопроизвольно, чему соответствует отсутствие обозначения деятеля. В примере 3 речь идет о процессе, источником которого является абстрактное понятие — «химический процесс», и который совершается также без видимого деятеля, чем и объясняется возможность замены переходного глагола пассивной конструкции непереходным глаголом того же значения.

При подобном медиальном значении двучленные пассивные конструкции не могут быть заменены действительными конструкциями с *тап* даже в том случае, когда деятелем является лицо (примеры 1, 2), так как введение понятия деятеля не соответствует медиальному характеру действия.

³⁷ A. Engeliien, Grammatik der neuhochdeutschen Sprache, Berlin 1892, S. 330.

Другим оттенком значения, свойственным некоторым двучленным пассивным конструкциям, является пассивно-качественное значение, при котором глагол в форме страдательного залога выражает постоянный признак пациенса:

Dieser Rock wurde mit etwa dreißig Haken und Ösen von oben nach unten geschlossen. (L. Renn, Adel im Untergang, S. 26.)

При замене страдательного залога действительным это дополнительное значение качественной характеристики пациенса утрачивается:

Diesen Rock schloß man mit etwa dreißig Haken und Ösen von oben nach unten.

Отсутствие оттенка качественной характеристики пациенса в конструкциях с тап объясняется тем, что в них глагольный признак относится не только к пациенсу-дополнению, но и к агенту-подлежащему. Ввиду такого распределения глагольного признака между двумя членами предложения ни один из них не характеризуется сказуемым с той же интенсивностью, как пациенс-подлежащее.

Двучленной пассивной конструкции с глаголом в презенсе иногда присущ оттенок категоричности совершения какого-либо действия в будущем: (Das) wird gemacht.

К данному значению примыкает и значение императивности, наблюдаемое в некоторых двучленных пассивных конструкциях:

Genau zwei Zentner und drei Pfund werden gesackt, meine Herren. (H. Fallada, Kleiner Mann, was nun? S. 66.)

Употребление действительной конструкции с тап в подобных случаях невозможно, так как при этом меняется содержание высказывания — возникает значение обычности совершаемого действия:

Genau zwei Zentner und drei Pfund sackt man, meine Herren.

К семантическим моментам, исключающим употребление действительной конструкции с тап вместо двучленного пассива, следует отнести и лексическое содержание отдельных переходных глаголов: если глагол выражает действие, производитель которого в большинстве случаев не входит в сферу коммуникации, глагол употребляется преимущественно в форме страдательного залога, образующего известные языковые шаблоны, штампы. К таким глаголам относится, например, глагол gebären. Ввиду того, что в подавляющем большинстве случаев исходным пунктом сообщения при данном глаголе является пациенс, агент же не входит в цель сообщения, страдательная форма стала обычным способом выражения данного глагола — Er wurde in Frankreich geboren — наряду с которой употребительна и конструкция с sein — Er ist in Frankreich geboren. Другим примером подобного рода может служить глагол schlagen в его специально военном значении:

In diesem Jahre 1913 war der hundertste Jahrestag der Völker-

schlacht bei Leipzig, in der Napoleon geschlagen wurde. (L. Renn, Adel im Untergang, S. 257.)

Страдательные конструкции с подобными глаголами следует признать шаблонными, не имеющими параллельных действительных конструкций с *map*.

Распространенность двучленного пассива в различных функциональных стилях речи. Рассматривая употребление двучленного пассива, следует остановиться на вопросе его распространенности в различных функциональных стилях. Исследование, проведенное нами над научной прозой, публицистикой, разговорной речью, подтверждает распространенный в грамматической литературе взгляд, что главной сферой употребления пассива является язык письменности, особенно научный и канцелярский стили, в разговорной речи пассив встречается значительно реже.

Причину подобного распределения пассива между письменным и устным стилями речи большинство авторов объясняет различными внеграмматическими свойствами пассива, как например, «абстрактностью» пассива³⁸, меньшей его «стилистической выразительностью»³⁹, большей его «ясностью» и «точностью»⁴⁰ сравнительно с действительным залогом.

Однако языковые факты говорят о том, что причина разной частотности пассива в различных стилях кроется прежде всего в синтаксической природе пассива — в его способности представлять действия с точки зрения объекта действия, без указания на производителя действия. Если содержание и цель высказывания требуют построения сообщения с точки зрения пациента, без указания на агенса, то используется двучленная форма пассива⁴¹. Частое использование пассива в научной прозе объясняется тем, что содержанием ее являются в основном действия и объекты действия без указания на производителя действия, понятия в большинстве случаев обобщенного:

1. Die Dinge mußten erst untersucht werden, ehe die Prozesse untersucht werden konnten. (F. Engels, Ludwig Feuerbach, S.38).

2. Vielen ist unbekannt, daß die Zitronensäure kaum noch aus der Südfrucht erzeugt wird. (K. Förster, Die Welt der Mikroben, S. 63).

Распространенность пассива в публицистике связана главным образом с ее общественно-политической тематикой, при которой деятель часто имеет коллективное значение («правитель-

³⁸ И. Вакернагель, указ. соч., стр. 144.

³⁹ Г. И. Рихтер, Синтаксическая синонимика в современном русском языке. Русский язык в школе, № 3, 1937, стр. 54.

⁴⁰ И. Вильде, указ. соч., стр. 105.

⁴¹ На определяющее значение содержания речи и синтаксических свойств пассива при выборе страдательного залога указывает Е. А. Изанова-Янковская, указ. дисс., стр. 157, 171, 179.

ство», «органы государственного управления», «политические группировки» и пр.) и не входит в цель сообщения, которое строится с точки зрения пациента:

1. Ein Volk, das österreichische, wurde überwältigt. Ein anderes Volk, das tschechoslowakische, ist verraten und verkauft worden. (H. Mann, Publizistische Schriften, S. 131.)

2. So wurde im September der Zweizonenwirtschaftsrat geschaffen. («Neues Deutschland», Nr. 161, 1957.)

Любопытно в этой связи отметить, что в художественной литературе наибольшее количество страдательных конструкций дают тексты с общественной тематикой, описания же внутреннего мира персонажей, как правило, бедны страдательными конструкциями. Так, например, в социально-политическом романе Клауса Манна «Мефистофель» средняя частотность пассива в пять раз выше, чем в психологических новеллах Стефана Цвейга.

Меньшая частотность пассива в разговорной речи, чем в языковых стилях письменности, обусловлена тем, что первая строится чаще, чем последние, с точки зрения деятеля-лица, что, как известно, приводит к употреблению действительного залога:

Loth: ... die Anklageschrift führte aus, ich hätte unseren Verein Vancouver-Island nur zum Zwecke parteilicher Agitation ins Leben gerufen, dann sollte ich auch Geld zu Parteizwecken gesammelt haben. (G. Hauptmann, Vor Sonnenaufgang, S. 16.)

Данное высказывание сделано в частной беседе. Легко представить себе, что то же фактическое содержание, попав в юридический документ, приняло бы форму страдательного оборота:

Der Verein Vancouver-Island wurde vom Angeklagten nur zum Zweck parteilicher Agitation ins Leben gerufen; ferner wurde von ihm Geld zu Parteizwecken gesammelt.

Разница в залоговом оформлении глагола вызвана различием цели сообщения: говорящий в частной беседе исходит от деятеля-лица, юридический акт исходит из самого «дела», т. е. от объекта действия.

Говоря о сравнительно редкой употребительности страдательного залога в разговорной речи, следует учесть еще и тот факт, что и действительный залог употребляется в ней гораздо реже, чем в языковых стилях письменности. Как содержание разговорной речи, так и ее стилистические особенности (многочисленные междометия, обрывы, пропуски) приводят к отсутствию самой возможности употребления категории залога, всегда связанной с выражением направленного на объект действия. В прямой речи разговорно-бытового жанра встречаются целые отрывки, в которых нет условий употребления залоговых форм: Else: Na ja. Da ist schon wieder einer. Puh!

Laura: Sei doch still. So einen Oberlehrer — den will ich ja gar nicht.

Else: Aber ich werd mich heute auch amüsieren.

Laura: Du wirst dich?

Else: Jawohl.

Laura: Wie denn?

Else: Sag ich nicht.

(H. Sudermann, Schmetterlingsschlacht, S. 96—97.)

Таким образом, к употреблению страдательного залога в разговорном языке нельзя подходить с той же меркой, что и к письменным стилям, т. е. сравнивать абсолютное количество пассивных конструкций в том и другом стилях, так как меньшее количество пассивных конструкций в разговорном языке является в значительной степени следствием отсутствия условий употребления категории залога, а не результатом предпочтения действительного залога страдательному.

Исследование двучленного пассива в разговорном языке, проведенное нами на прямой и внутренней речи художественных произведений, показывает, что страдательные конструкции прямой речи составляют около 20% общего количества страдательных оборотов. Если учесть, что удельный вес прямой речи в разных произведениях различен, но в среднем не превышает удельного веса авторской речи, то станет очевидным, что пассив в прямой речи употребляется далеко не в единичных случаях. При оптимальных условиях, т. е. при благоприятной для употребления пассива тематике произведения и при высоком удельном весе прямой речи количество страдательных конструкций в прямой и авторской речи примерно одинаково, как например, в романе Э. Клаудиуса «Люди рядом с нами» (E. Claudius, Menschen an unserer Seite).

Употребление страдательного залога в типичных для разговорного языка высказываниях опровергает распространенное в грамматической литературе мнение о сугубо «книжном» характере данной грамматической формы. Там, где этого требуют содержание и цель сообщения, употребление пассива не противоречит стилю разговорной речи:

1. Verdammt! denke ich. Wo ist Georg? Ich werde hier für ihn geschlachtet, und er hockt mit Lisa in seiner Bude. (E. M. Remarque, Der schwarze Obelisk, S. 298.)

2. Wenn Sie jetzt weggehen und haben nichts gekauft, dann heißt es, ich habe die Schuld, und dann werde ich entlassen. (H. Fallada, Kleiner Mann, was nun? S. 277.)

3. Der Leutnant Lieven, der ist dort verwundet worden. (A. Seghers. Die Toten bleiben jung, S. 120.)

4. v. Tanna: Und jetzt verzeih! Ich werde erwartet. Guten Abend. (H. Sudermann, Der gute Ruf, S. 87.)

Подобные примеры доказывают, что, несмотря на значитель-

но меньшую распространенность пассива в разговорном языке по сравнению с письменным, страдательный залог нельзя считать чуждым разговорному языку: при благоприятных условиях (патиенс — исходный пункт сообщения, агенс — вне сферы коммуникации) двучленный пассив и в разговорной речи может быть единственно возможным средством выражения.

KAHELIIKMELISE PASSIIVI KASUTAMISEST KAASAEGSES SAKSA KEELES

H. Berner

Resümee

Käesolev artikkel käsitleb kaheliikmelist passiivkonstruktsiooni, s. o. konstruktsiooni, mis koosneb patiensist (tegevuse objekti tähistus) ja öeldisest (või öeldisrühmast) ning ei sisalda agensit (tegevuse subjekti tähistus). Uurimise eesmärgiks on kindlaks teha tingimused, mis põhjustavad passiivi kasutamist aktiivi asemel, erinevalt neist juhtudest, kus passiiv ja aktiiv moodustavad identseid konstruktsioone.

Tähtsaimaks passiivi funktsiooniks on kommunikatiivne funktsioon. Uurimismaterjal näitab, et geenusvormi valik sõltub kõige sagedamini agensi ja patiensi kommunikatiivsest tähendusest, s. o. sellest, kumb nendest liikmetest on lause lähtepunktiks, tuntud, antud mõisteks, ja kumb — lause sihtpunktiks, eesmärgiks, uueks mõisteks. Kui lähtepunktiks on agens ja uueks mõisteks patiens, kasutatakse tavaliselt aktiivi: *Die Baronin unterbrach ihn*. Kui aga, vastupidi, patiens on lähtepunkt ja agens sihtpunkt või, mis esineb sagedamini, üldse ei ole teada, kasutatakse tihti passiivi: 1. *Er wurde von der Baronin unterbrochen*. 2. «Gut», sage ich. «Du hast leicht reden. Du wirst nicht betrogen. Du betrügst selbst.» Seega on passiivi kasutamise üheks oluliseks tingimuseks vajadus kujutada patiensi lause lähtepunktina, s. t. panna lauses esikohale. Passiivi valikut tingivad neutraalse sõnade järjestuse reeglid, mille kohaselt otsese sihitise (patiensi vorm aktiivi puhul) lähteasend on võimalik vaid teatavatel juhtudel: nimelt, kui tahe-takse semantiliselt või emfaatiliselt esile tõsta otsest sihitist või anda kogu väljendile emotsionaalne varjund. *Ihn unterbrach die Baronin. Dich betrügt man nicht*. Teistel juhtudel kasutatakse passiivi, mille puhul patiens esineb aluse vormis. Seega on passiiv vahendiks, mis kooskõlastab patiensi kommunikatiivse tähenduse sõnade neutraalse järjekorra normidega.

Geenusvormi valik ei sõltu patiensi kommunikatiivsest tähendusest.

dusest, kui 1) patiens-lähtepunkt on semantiliselt esile tõstetud: *Den Autor aber nannte man «Welschling». Der Autor aber wurde «Welschling» genannt*; 2) patiens moodustab lause sihtpunkti: a) *Beim Sonntagsdiner wurde viel Champagner getrunken im Saal. — Beim Sonntagsdiner trank man viel Campagner im Saal.* b) *Ein besonderes Postbüro wurde in einer der kleiner Villen eingerichtet. — Ein besonderes Postbüro richtete man in einer der kleinen Villen ein.* (Kui lause sihtpunkt asub esimesel kohal, on ta emfaatiliselt rõhutatud). Neil juhtudel on passiiv- ja aktiivkonstruktsioonid samaväärsed.

Teatud tähtsusega passiivi kasutamisel on ka öeldise ja selle määruste kommunikatiivse tähenduse väljendamine. Kui lause sihtpunktiks on kas öeldis üksi või selle ühend määrustega, on passiivi ülesandeks paigutada nimetatud liikmed vastavalt nende kommunikatiivsele tähendusele, s. t. öeldis — lause sihtpunkt — lause lõppu, kuna aktiivi puhul võib öeldis olla teisel kohal: a) *Die Wahrheit wird unterdrückt* b) *Die Wahrheit unterdrückt man.* c) *Man unterdrückt die Wahrheit.*

Määrus, mis koos öeldisega moodustab lause sihtpunkti, kuulub lauses eelviimasele kohale. Aktiivis võib määrus olla viimasel kohal, kuid sel juhul on ta semantiliselt liigselt rõhutatud. a) *Dafür wurde er alsbald belohnt.* b) *Dafür belohnte man ihn alsbald.* c) *Man belohnte ihn dafür alsbald.* See passiivi funktsioon on suhteliselt piiratud, ta hõlmab ainult neid juhte, kus aktiivkonstruktsiooni viimasel kohal ei ole öeldis või selle osad, seega ainult iseseisvaid lauseid lihtöeldisega lihtsas ajavormis.

Passiivi kasutamine võib olla tingitud süntaktilistest teguritest:

1) vajadusest ühendada mitu verbi, milledest ühed on seotud nimi- või asesõnaga subjektselt, teised objektselt, lihtlause raamides: *Das Kind trinkt, wird in seine Krippe gelegt und schläft ein*;

2) vajadusest kasutada patiensilise aluse vormis üksikute lausete ühendamiseks (süntaktiline parallelism): *Das war das Leben, das Gleichen seit Jahren führte, es war nicht leicht, aber es mußte ertragen werden.*

Olulist osa kaheliikmelise passiivi kasutamisel aktiivse man-konstruktsiooni asemel etendavad semantilised tegurid: tegevuse teostaja (agensi) tähendus ja mõningate kaheliikmeliste passiiv-konstruktsioonide erilised tähendusvarjundid. Man-konstruktsioon ei ole kasutatav, kui 1) agens on üks kindel isik: *Die vorstehenden Zeilen wurden vor mehr als vier Jahren niedergeschrieben* (antud näites on tegevuse teostajaks lause autor); 2) agens ei ole isik, vaid konkreetne ese või abstraktne mõiste: a) *Löß wird sehr leicht fortgeschwemmt und sogar fortgeweht.* b) *Andere waren nach Argentinien oder nach China verschlagen worden.*

Kui lause eesmärki ei kuulu selliste agensite nimetamine, on kaheliikmeline passiiv ainus võimalik väljendusvahend.

Kaheliikmelise passiivi valikut soodustavad ka üldistatud isikulise ja kollektiivse tegija tähendused: a) *Erkenntnisse werden nicht eingepft.* b) *Nach dem Reichstagsbrand waren in Berlin mehrere Personen verhaftet worden.* Nende agensi tähenduste puhul on võimalik aga ka aktiivne *man*-konstruktsioon.

Kaheliikmeliste passiivkonstruktsioonide tähtsamateks kõrvaltähendusteks on 1) mediaalne tähendus, mille puhul tegevus toimub iseenesest, ilma kõrvalise allikata: *Die Reste des Milchsüchers werden im Käse zu Milchsäure und mehreren anderen Säuren abgebaut.* — *Die Reste des Milchsüchers spalten sich im Käse in Milchsäure und mehrere andere Säuren;* 2) passiiv-kvalitatiivne tähendus: *Dieser Rock wurde mit etwa dreißig Haken und Ösen geschlossen;* 3) imperatiivne tähendus: *Genau zwei Zentner und drei Pfund werden gesackt, meine Herren.* Neid kõrvaltähendusi ei saa väljendada *man*-konstruktsiooni abil.

Asjaolu, et passiivi kasutatakse sagedamini kirja- kui kõnekeeles, on tingitud mitte passiivi erilistest stilistilistest omadustest (selgus, abstraktsus, mitte-emotsionaalsus jne.), vaid nende keelestiilide erinevast sisust ja eesmärgist. Kirjakeeles, näit. teaduslikus proosas ja publitsistikas, kujundatakse lause sagedamini kui kõnekeeles patiensis seisukohalt, mis loob soodsaid tingimusi passiivi kasutamiseks.

ÜBER DEN GEBRAUCH DES ZWEIGLIEDRIGEN PASSIVS IN DER GEGENWÄRTIGEN DEUTSCHEN SPRACHE

H. Berner

Zusammenfassung

In der vorliegenden Abhandlung wird das zweigliedrige Passiv vom Standpunkt seines Gebrauchs statt des Aktivs untersucht. Es werden die Bedingungen festgelegt, unter denen das Passiv die einzig mögliche Ausdrucksform ist, unterschiedlich von denjenigen Fällen, wo das Passiv und das Aktiv adäquate Konstruktionen bilden.

Am häufigsten ist die Wahl der Genusform durch den Mittelungswert des Agens und Patiens bedingt. Wenn Agens die Gegebenheit, Patiens aber das Neue bedeutet, wird in der Regel das Aktiv gebraucht, wenn jedoch Patiens die Gegebenheit und Agens das Neue ist, oder, häufiger, gar nicht genannt wird, gebraucht man oft das Passiv: 1. Die Baronin unterbrach ihn. 2. Er wurde von der Baronin unterbrochen. 3. «Gut», sagte ich, «Du hast leicht reden. Du wirst nicht betrogen. Du betrügst selbst.»

Eine der wichtigsten Voraussetzungen zum Gebrauch des Passivs ist das Bedürfnis, das Patiens-Gegebene als Ausgangspunkt der Mitteilung darzustellen, d. h. das Patiens an die erste Stelle des Satzes zu setzen. Die Wahl des Passivs fordern in diesem Fall die Normen der neutralen Wortstellung, der die Anfangsstellung des direkten Objekts (dessen Form das Patiens beim Aktiv annimmt) nicht eigen ist, vrgl.: Ihn unterbrach die Baronin. Dich betrügt man nicht. Das direkte Objekt in Spitzenstellung wird semantisch oder emphatisch hervorgehoben und verleiht der ganzen Aussage eine emotionelle Färbung. Um dies zu vermeiden, benutzt man das Passiv, bei dem das Patiens in Subjektform auftritt. Somit ist das Passiv ein Mittel, den Mitteilungswert des Patiens mit den Normen der neutralen Wortfolge in Übereinstimmung zu bringen.

Die Genuswahl ist nicht durch den Mitteilungswert des Patiens bedingt, 1) wenn das Patiens als Ausgangspunkt semantisch hervorgehoben wird: — Den Autor aber nannte man "Welschling". — Der Autor aber wurde "Welschling" genannt; 2) wenn das Patiens Ziel der Aussage ist: a) Beim Sonntagsdiner wurde viel Champagner getrunken im Saal. — Beim Sonntagsdiner trank man viel Champagner im Saal. b) Ein besonderes Postbüro wurde in einer der kleiner Villen eingerichtet. — Ein besonderes Postbüro richtete man in einer der kleinen Villen ein.

Von gewisser Bedeutung für den Gebrauch des Passivs ist auch der Mitteilungswert des Prädikats und seiner Bestimmungswörter. Wenn das Ziel der Aussage durch das Prädikat allein oder durch die Verbindung von Prädikat und Bestimmungswort ausgedrückt wird, ist das Passiv ein Mittel, die genannten Glieder ihrem Mitteilungswert gemäß anzuordnen, d. h. das Prädikat — Ziel der Aussage — am Ende des Satzes (während beim Aktiv das Prädikat an die zweite Stelle treten kann), das Bestimmungswort, das in Verbindung mit dem Prädikat das Ziel der Aussage bildet, an die vorletzte Stelle (beim Aktiv kann das Bestimmungswort in Endstellung des Satzes treten):

1a) Die Wahrheit wird unterdrückt. b) Die Wahrheit unterdrückt man. c) Man unterdrückt die Wahrheit.

2a) Dafür wurde er alsbald belohnt. — b) Dafür belohnte man ihn alsbald. c) Man belohnte ihn dafür alsbald.

Die Wirkung dieser Funktion des Passivs ist verhältnismäßig beschränkt, sie erstreckt sich nur auf Fälle, wo an der letzten Stelle des aktivischen Satzes nicht das Prädikat oder seine Teile stehen, also nur auf selbständige Sätze mit einfachem Prädikat in einfacher Zeitform.

Den Gebrauch des Passivs können syntaktische Momente bedingen: 1) das Bedürfnis, mehrere Verben, von denen die einen zum Nomen in Subjekt-, die anderen in Objektbeziehung stehen, im

Rahmen eines einfachen Satzes zu verbinden: Das Kind trinkt, wird in seine Krippe gelegt und schläft ein; 2) die Verwendung des Patiens in Subjektform zum Verbinden einzelner Sätze untereinander (syntaktischer Parallelismus): Das war das Leben, das Gleichen seit Jahren führte, es war nicht leicht, aber es mußte ertragen werden.

Eine wesentliche Rolle beim Gebrauch des zweigliedrigen Passivs statt der aktivischen man-Konstruktion spielen semantische Faktoren: die Bedeutung des Urhebers der Handlung, besondere Bedeutungsschattierungen mancher zweigliedriger Passivkonstruktionen. Die man-Konstruktion ist nicht gebräuchlich: 1) wenn der Urheber eine bestimmte Person ist: Die vorstehenden Zeilen wurden vor mehr als vier Jahren niedergeschrieben; 2) wenn der Urheber keine Person, sondern ein konkreter Gegenstand oder ein abstrakter Begriff ist: a) Löß wird sehr leicht fortgeschwemmt und sogar fortgeweht. b) Andere waren nach Argentinien oder nach China verschlagen worden. Wenn die Bezeichnung eines solchen Urhebers nicht zur Mitteilung gehört, ist das Passiv die einzig mögliche Ausdrucksform. Die Wahl des zweigliedrigen Passivs wird durch verallgemeinert-persönliche und kollektive Bedeutung des Urhebers begünstigt: 1. Erkenntnisse werden nicht eingepflichtet. 2. Nach dem Reichstagsbrand waren in Berlin mehrere Personen verhaftet worden. Bei diesen Bedeutungen ist aber auch die man-Konstruktion möglich.

Zweigliedrige Passivkonstruktionen können verschiedene Nebenbedeutungen erhalten: 1) mediale Bedeutung: Die Reste des Milchzuckers werden im Käse zu Milchsäure und mehreren anderen Säuren abgebaut; 2) passivisch-qualitative Bedeutung: Dieser Rock wurde mit etwa dreißig Haken und Ösen geschlossen, 3) imperativische Bedeutung: Genau zwei Zentner und drei Pfund werden gesackt, meine Herren. Diese Nebenbedeutungen können durch die man-Konstruktion nicht ausgedrückt werden.

Der häufigere Gebrauch des Passivs in der Schriftsprache als in der gesprochenen Rede beruht nicht auf besonderen "stilistischen" Eigenschaften des Passivs ("Deutlichkeit", "Abstraktheit" usw.), sondern auf der Verschiedenheit der gegenständlichen Bezogenheit und Zieleinstellung dieser Stilarten. In der Schriftsprache, z. B. in der wissenschaftlichen Prosa und in der Publizistik, wird die Mitteilung häufiger als in der mündlichen Rede vom Standpunkt des Patiens aufgebaut, was günstige Voraussetzungen für den Gebrauch des Passivs schafft.

EESTI LAENUDEST BALTI ALAMSAKSA KEELES

L. Otsmaa

Saksa keele kateeder

Vana Liivimaa põhjaosas, praeguse Eesti NSV territooriumil, elasid saksa kolonisaatorid, eestlased, venelased ja looderannikul ka väike arv rootslasi aastasadu tihedas omavahelises kokkupuutes. Sellise pikaajalise keelte kokkupuute tulemuseks oli nende keelte vastastikune mõjustumine, mis peegeldub eriti selgesti vastavate keelte sõnavaras.

Üldiselt on tuntud saksa keele mõju temaga kokkupuutunud keeltele. Näiteks eesti keel on rohkesti vastu võtnud mõjutusi saksa keelest, eriti alamsaksa keelest, mis oli 17. sajandini baltisakslaste kirja- ja 19. sajandini kõnekeeleks. Hiljem asendus alamsaksa keel Baltimail täielikult ülemsaksa keelega.

Vähem tuntud on kohalike ja naaberkeelte mõju balti-saksa keelele. Kuigi ka selliseid mõjustusi hakati käsitlema juba 18. sajandi lõpul¹, on balti-saksa keelemeeste vastavasisulised kirjutised sageli tendentslikud. Võõrelementide osatähtsust baltisaksa keeles sageli kas alahinnati või püüti teadlikult vähendada. Nii näiteks kirjutab baltlane W. Gutzeit: «Unsere landschaftlichen Wörter sind nur zum kleinsten Theil Wörter und Ausdrucksweisen, welche wir von den beherschten und beherschenden Völkerschaften annahmen...»² E. Eckhardt on samal arvamusel, kirjutades: «Auffallender als der geringe Einfluß des Russischen... ist der noch unbedeutendere Einfluß der beiden Landesprachen, des Estnischen und des Lettischen.»³ Mõnikord satub selliste väidete autor vastuollu faktidega omaenda teosest. Nii näiteks sisaldab

¹ Esimeseks katseks valgustada eesti keele mõju saksa keelele on a. 1787 ilmunud artikkel «Phraséologie meines Vaterlandes» ajakirjas «Für Geist und Herz», mis näitab, et baltlaste puuduliku saksa keele oskuse tõttu esineb baltisaksa keeles hulgaliselt laensõnu ja tõkelaene eesti keelest.

² W. v. Gutzeit, Wörterschatz der Deutschen Sprache Livlands, Riga 1859—1889, lk. IV.

³ Ed. Eckhardt, Die deutsche Sprache in den Ostseeprovinzen. — Zeitschrift des allgemeinen deutschen Sprachvereins. Wissenschaftliche Beihefte, Heft 11, 1896, lk. 28.

W. Gutzeiti balti-saksa sõnastik tegelikult suurel hulgal laene kohalikest ja naaberkeeltest. Hilisem balti-saksa keeleteadlane O. Masing aga, kes üldiselt liialt rõhutab idapreisi murde mõju balti-saksa keelele, püüab mitmeid kohalikest keeltest (nagu näiteks balti-sks. *Kaddik*, *Kaddak* < e *kadak*, *Külmet*, *Külmit* < e *külimit*)⁴ või vene keelest pärinevaid sõnu (nagu näiteks balti-sks. *Kabacke* < vn *кабак*, *Kamorke* < vn *каморка*)⁵ tuletada idapreisi murdest.⁶ Näib, et just balti-saksa keeleteadlaste kohta kehtib W. Mitzka ütlus, et «seoses kõigjal ärrganud rahvusliku vaimuga ei taha ühegi rahva õpetlased meeeldi tunnistada, et nende rahvas on midagi naaberrahvalt laenanud.»⁷ Baltlaste juures ei olnud see mitte üksnes rahvuslik vaim, vaid nende valitsevast positsioonist tingitud seisuslik upsakus, mis pani neid eitama nn. «alama» rahva keelest tulnud mõjustusi.

Kohalike saksa keeleteadlaste järgi olevat saksa keel Balti-mail säilinud haruldaselt puhtana⁸, hoolimata pidevast kokkupuutumisest teiste keeltega. Ta vastupanu välistele mõjustustele ja visa kinnipidamist kaasasündinust võivat ainult imetleda.⁹

Hoolimata neist kõlavatest fraasidest olid baltlased teiste provintsialismide hulgas siiski sunnitud käsitlema ja seega tunnustama ka kohalikke laene, kuna puristlikult meelestatud baltlased püüdsid oma keelt neist puhastada. Nii kirjutab näiteks G. Bergmann oma teoses «Sammlung Livländischer Provinzialwörter» eessõnas: «Es ist notwendig und nützlich sich von Jugend auf von Provinzialwörtern zu befreien, und sich der Deutlichkeit der Sprache zu befleißigen...»¹⁰ Eesmärgist juhtida baltlaste tähelepanu provintsialismide sageli võõrale päritolule, nende vulgaarsusele, on kantud ka hilisemad balti-saksa provintsialisme käsitlevad teosed.¹¹ Kõik need teosed käsitlevad muuseas ka eesti laene balti-saksa keeles.

⁴ V. Kiparsky, *Fremdes im Baltendeutsch*, Helsinki 1936, lk. 37 ja 48.

⁵ Sealsamas, lk. 156 ja 157.

⁶ O. Masing, *Niederdeutsche Elemente in der Umgangssprache der baltischen Deutschen*, Riga 1926 — *Abhandlungen des Herder-Instituts zu Riga*, 2. Band, № 4, lk. 8, 9, 71.

⁷ W. Mitzka, *Doppelsprachträger*. — *Zeitschrift für deutsche Mundarten*. Jg. 1921, H. 3/4, Berlin 1921, lk. 150.

⁸ W. Gutzeit, *Wörterchatz der deutschen Sprache Livlands*, lk. IV.

⁹ K. Sallmann, *Neue Beiträge zur deutschen Mundart in Estland*, Reval 1880, lk. 5.

¹⁰ G. Bergmann, *Sammlung Livländischer Provinzialwörter*, Salisburg 1785, lk. X.

¹¹ Täielik ülevaade kogu balti-saksa puristlikust kirjandusest on antud W. Mitzka teoses «*Studien zum baltischen Deutsch*», Marburg 1923, lk. 41—48. Siinkohal olgu nimetatud vaid üldtuntumad balti-saksa provintsialisme käsitlevaist teostest: A. W. Hupel, *Idiotikon der deutschen Sprache in Lief- und Ehistland*, Riga 1795; W. Gutzeit, *Wörterchatz der Deutschen Sprache Livlands*, Riga 1859—1889; K. Sallmann, *Lexikalische Beiträge zur deutschen Mundart in Estland*, Leipzig 1877; seesama, *Neue Beiträge zur deutschen Mundart in Estland*, Reval 1880.

Eesti keele mõju balti-saksa keelele on põhjalikumalt käsitle-
nud soome keeleteadlased H. Ojansuu ja H. Suolahti.¹² Eriti
märkimisväärne on H. Suolahti töö, mis annab täieliku, kriitiliselt
läbitöötatud sõnaloendi kõigist Hupeli, Gutzeiti ja Sallmanni
poolt esitatud eesti päritoluga sõnadest Balti ülemsaksa keeles,
põhjendab teaduslikult nende etümoloogiaid ja valgustab põgu-
salt ka nende kultuuriajaloolist tähtsust.

H. Suolahti uurimusele toetub vastav peatükk soome slavisti
V. Kiparsky mahukas teoses «Fremdes im Baltendeutsch»¹³. Kogu
eespool mainitud kirjandusele tuginedes annab V. Kiparsky lõpuks
ümariku ülevaate kõigist balti-saksa keeles avastatud võõrelemen-
tidest, nende häälikulisest esinemusest balti-saksa keeles, laenu-
misaegadest ja territoriaalsest levikust. Eesti keele mõju balti-
saksa keelele on V. Kiparsky järgi küllaltki suur. Nii selgub, et
baltlastel oli kasutusel isegi kirjakeeles, kus puristlikud tendent-
sid avaldusid eriti tunduvalt, ligi 200 eesti keelest ülevõetud sõna
ja tõkelaenu. Kahjuks käsitleb V. Kiparsky ainult balti-saksa
ülemkihi, haritud baltlaste kirjakeelt, jättes täielikult kõrvale liht-
baltlase keele, samuti ülemkihi elava kõnekeele, milles kohalikke
mõjusid esines hoopis rakkalikumalt.¹⁴ Et ka teised kaasaegsed
autorid käsitlesid balti-saksa keele mõistet niisama kitsalt nagu
V. Kiparsky, balti-saksa keel aga lakkas alates 1939. aastast üldse
olemast, siis ei ole praegu enam võimalik täpsemalt määrata, kui
suur oli naaber- ja kohalike keelte mõju balti-saksa keelele tervi-
kuna. Igatahes on ilmne, et eesti keele (nagu teistegi kohalike ja
naaberkeelte) mõju oli balti-saksa kõnekeeles tunduvalt suurem,
kui see kirjakeeles peegeldus, sest puristlikult meelestatud baltla-
sed hoidusid teadlikult kirjas kasutamast kohaliku päritoluga
sõnu.¹⁵

Kõik eespool nimetatud autorid käsitlevad kohalikke mõjusid
balti ülemsaksa keeles. Kuid ometi hakkas juba alamsaksa keel
Baltimail kohalikest ja naaberkeeltest mõjustusi vastu võtma. Sel-
lele viitavad mõnikord möödaminnes Balti ülemsaksa keelt käsit-
levad autorid, näiteks W. Gutzeit. Suuremat tähelepanu on mai-
nitud küsimusele pööranud V. Kiparsky, kelle teosest nähtub muu-
seas, et terve rida Balti ülemsaksa keeles esinevaid eesti laene
päribneb juba alamsaksa keelest. Peale selle osutavad ka mitme-
suguste kohalike alamsaksakeelsete rakendusraamatute (kantselei-

¹² H. Ojansuu, Über den Einfluss des Estnischen auf das Deutsche der Ostseeprovinzen. — Neuphilologische Mitteilungen, 1906, Nr. 5/6; H. Suolahti, Die estnischen Worte im Deutschen der baltischen Ostseeprovinzen. — Neuphilologische Mitteilungen, 1910, Nr. 5/6.

¹³ V. Kiparsky, Fremdes im Baltendeutsch, Helsinki 1936.

¹⁴ W. Mitzka, Studien zum baltischen Deutsch, lk. 3 jj.; G. Eckhardt, Wie man in Riga spricht. 3-te Aufl., Riga 1911, lk. 37 jj.; I. G. Kohl, Die deutsch-russischen Ostseeprovinzen. II. Teil, Dresden und Leipzig 1841, lk. 371 jj.

¹⁵ V. Kiparsky, Fremdes im Baltendeutsch, lk. 13.

raamatud, vakuraamatud) lõpus olevad sõnaregistrid tekstis esinevate võõrelementide eesti päritolu. Ja see olekski ligikaudu kõik.

Näeme, et eesti laene Balti alamsaksa keeles on tegelikult vähe uuritud. Käesolev kirjutis püüab heita sellele küsimusele mõningat valgust.

* *
*

Sakslaste esimesed keelelised kokkupuuted eestlastega algasid juba 12. sajandil¹⁶ saksa kaupmeeste kaudu, kelle kaubateed Vene linnadesse läbisid eestlaste alasad. 13. sajandil, kui saksa rööv-vallutajad orjastasid eesti rahva, toimus suhtlemine eestlastega esialgu tõlkide kaudu, hiljem omandas ka valdav enamik kohalikest sakslastest eesti keele, veel enam — nad isegi töötasid eesti keele õpetajatena. Nii näiteks sõitis a. 1440 keegi noor lüübeklane Tallinna, et ühe sealse raehärra juures eesti ja vene keelt õppida.¹⁷ Teiselt poolt on aga juba 1359. a. kohta teada, et eestlaste hulgas leidis saksa keele oskajaid.¹⁸ Seega olid juba saksa kolonisationi esimestel sajanditel loodud eeldused keeleliseks segunemiseks.

Et sakslased moodustasid Eestis valitseva klassi, oli saksa keele mõju eesti keelele võrratult tugevam kui eesti keele mõju saksa keelele. 13.—17. sajandini kestis alamsaksa laenude tulv eesti keelde. Hiljem jätkus laenamine Balti ülemsaksa keelest.

Loomulikult tõid kokkupuuted kohaliku elanikkonnaga kaasa ka vastupidiseid mõjustusi. Esimesi eesti päritoluga sõnu kohtame baltisakslastel juba 13. sajandi ladinakeelsetes ürikutes.¹⁹ Need on järgmised.

vyckete, vichte, vickete, fickede, fickte 'Sense' < e *vikat*, gen. *vikati* + lv *vikārt, vikāt, vikat*. V. Kiparsky järgi oli antud sõna 13.—16. sajandil kasutusel kogu Baltikumis. Et vanimad kirjanekud pärinevad ühelt poolt a. 1253 läti aladelt, liivlaste lähikonnast ja teiselt poolt a. 1284 Haapsalust, võib oletada paralleelset laenumist eesti ja liivi keelest (Kiparsky, lk. 32, 33).

ias, ygas m. 'ein Fisch' < e *ias, ügas, ihes* 'Peipsi siig'. Varasemad kirjanekud a. 1233 Emajõe lähikonnast (Kärknast) ja a. 1423 Tallinnast. Nimetatud sõna oli tarvitusel ka Balti ülemsaksa keeles (Kiparsky, lk. 35).

kylegunda 'Dorfgemeinde' < e *külakunda, külakond*. Esineb eest-

¹⁶ Eesti NSV ajalugu. I köide. Toim. A. Vassar, Tallinn 1955, lk. 116.

¹⁷ W. Stieda, Zur Sprachkenntnis der Hanseaten. — Hansische Geschichtsblätter, XIII, lk. 160.

¹⁸ V. Kiparsky, Fremdes im Baltendeutsch, lk. 23.

¹⁹ Üleminek ladina keelelt alamsaksa keelele toimus Balti kirjalikes allikates alles 14. sajandi teisel poolel. Vrd. O. Greiffenhagen, Tallinna vanimad linna arveraamatud 1363—1374, Tallinn 1927, lk. 90.

laste administratiivset korraldust märkiva terminina Läti Henriku kroonikas, pärinedes seega 13. sajandi esimesest veerändist. Et andmed hilisematest kirjapanekutest puuduvad, võib arvata, et sõna esines Balti alamsaksa keeles ka suulises tarvituses vaid lühikest aega.

kulmet, culmit, kylemeth, kolmet n. 'ein Kornmaß' < e *külimit, külemet* (vrd. sm *mitta* 'mööti') + lv *kūlmōd* pl. 'külimit'. Vanimad kirjapanekud a. 1242 Eestist ja a. 1252 Lätist. Sõna levis kiiresti Balti alamsaksa kogu keelealal ja kandus muutumatult üle ka ülemsaksa keelde (Kiparsky, lk. 48 jj.), kus assimileerus niivõrd, et seda on peetud isegi alamsaksa päritoluga sõnaks (Masing, Nde, lk. 71).

maia, mayge, mayghe, mage, maye, maje f. < e *maja* 'koosoleku koht'. Sõna oli sõjalise terminina kogu Baltikumis väga levinud 13.—16. sajandil (Kiparsky, lk. 52). Kohanimes *Fischermay* < e *Kalamaja* (Tallinnas) püsis ta aga elavana kuni 20. sajandini. **malewa, malwa, malvia, malve, malvea, malawe, malowe** f. < e *malev*, gen. *maleva*. Sõna oli 13.—16. sajandini tarvitusel Balti alamsaksa kogu keelealal. Esimest korda esineb ta juba Läti Henriku kroonikas (Kiparsky, lk. 54). Suured kõikumised sõna kirjutamisel tunnistavad ilmselt sakslaste nõrka eesti keele oskust sel perioodil. Sellele osutab ka Tallinna märkmeteraamtu esinev vigane vorm *walwea* pro *malwea* (a. 1345): ... *qui equum cum armigero in walwea habuerat* ... (Tm, lk. 29).

Näeme, et arvuliselt on 13. sajandiga dateeruvate eesti laenude hulk Balti alamsaksa keeles veel väike — vaid 6 sõna. Teistsugust pilti oleks siin vaevalt põhjust oodata, sest sakslaste side kohaliku elanikkonnaga oli sel ajal veel väga nõrk. Saksa feodaalid elasid kuni 13. sajandi keskpaigani kindlustatud linnustes, kuhu eestlasi (isegi mitte teenijatena) elama ei võetud.²⁰ Lõtv oli side ka külaga, kuhu feodaal koos oma sõjalise kaaskonnaga ilmus vaid paar korda aastas andameid sisse nõudma.²¹ Kultuurilooliselt on 13. sajandi laenud küllaltki huvitavad. Nii näiteks osutavad sakslaste poolt ülevõetud eesti sõjaväelised terminid *maje* ja *malewa* eestlaste küllaltki kõrgele sõjalisele organisatsioonile, administratiivtermin *kylegunda* külakondliku korralduse eestilisele päritolule, põllumajanduslikud terminid *vickte* ja *kulmet* aga eestlaste arenenud põllumajandusele. Juhuslik pole ka Peipsi kala nimetuse *ias* esinemine alamsaksa keeles, sest rannapiirkondades, saartel ja Peipsi kaldal tasuti feodaalrenti — kümnist — ka kaladega.²²

14. s a j a n d i l jätkus põllumajanduslike terminite ülevõtmine baltisakslaste keelde. Seoses feodaalide asumisega maale, mõi-

²⁰ Eesti ajalugu II. Toim. H. Kruus, Tartu 1937, lk. 54 ja 56.

²¹ Eesti NSV ajalugu I, lk. 166.

²² Sealsamas, lk. 236.

sate loomisega 13. sajandi teisel poolel ja 14. sajandi esimesel poolel²³ lisandusid neile ka mõned feodaalse maavaldusega seoses olevad terminid. Samal perioodil võeti üle Balti alamsaksa keeles ainuke vaimse elu valdkonda kuuluv eesti laen *hinkenpewe* ning esimene pooleldi eesti päritoluga ametinimetus *ettekenmeker*. Uute laenude arv on võrreldes 13. sajandiga kahekordistunud.

14. sajandiga dateeruvad järgmised eesti laenud.

etken(boda), etteken(boda) 'Bude.', in der altestnischer Schmuck aus Bronze, Messing und Zinn hergestellt und verkauft wurde' (Tm., lk. XLVI ja XLVII) < e *ehe*, gen. *ehte* (varem *ehdek*, gen. *ehde(g)en*) + *boda* 'Bude'. Sõna esineb 14. sajandil Tallinnas. Esmakordselt on ta kirja pandud a. 1334: *It steffanus tingetere dedit 6 or pro una etkenboda* (Tm., lk. 8); *It Aleke dedit 6 or pro etteken boda* (Tm., lk. 12). Hiljem on Balti ülemsaksa keeles *ettekenboda* nagu vastava elukutse (*ettekenmaker*) nimetuski tundmatu.

etteken(meker), etteken(maker) 'Inhaber einer ettekenboda, auch missincmeker genannt' (Tm., lk. 111) < e *ehdek*, gen. *ehde(g)en* + *maker* (vrd. *ettekenboda*). *Ettekenmaker*'ite, s. o. ehtetegijate puhul on meil tegemist eestlaste ühe vanima linnalise elukutsega. Ehete valmistajaid oli eestlaste hulgas juba enne sakslaste tulekut (Tm., lk. III). *Ettekenmaker*'ite elukutset mainitakse Tallinna käsikirjalistes arhiividokumentides juba 1335. a. (vrd. Plaesterer, lk. 25). Tallinna märkmeteraamatus esineb see 1355. a.: *It ettekenmekere daderunt* (Tm., lk. 57). 15. sajandi keskpaiku said *ettekenmaker*'ite elukutse jätkajaks nn. *pistemaker*'id, kes peale ehete valmistamise ja müümise tegelesid ka sadulsepatööga, eriti hoburakmete kaunistamisega (vrd. käesolev töö, lk. 45), mistõttu varasem nimetus *ettekenmaker* kadus käibelt.

wemer, vemer, femer f. 'Femerstange' < e *vehmer*. Sõna on fikseeritud esimest korda 1370. a. Tallinnas ja võeti hiljem üle ka Balti ülemsaksa keelde, kus püsis tarvitusel veel 20. sajandilgi (Kiparsky, lk. 31). Hääduselt on vanim kirjapanek (Tallinn, 1370) kõige lähem eestikeelsele, vrd. *It 4 ore vor wemeren* (Ta, lk. 50). Hiljem hakati sõna kirjutama *v*-ga, mis viitab sellele, et juba alamsaksa keeles toimus häälikumuutus [v] > [f], vrd.: ... *utgeven vor sleden, seltuge, loke, vemeren ... 3 mc* (Tallinn, 1494; UB. II, 1, lk. 22). Balti ülemsaksa keeles hääldati sõna alguses juba järjekindlalt [f] (vrd. *Femer* [femər], Kiparsky, lk. 31).

hinkepewe, hinkenpewe, hinkepee 'Allerseelentag' < e *hingepäev* (*hingedepäev*). Tõendid esinemise kohta balti alamsaksa keeles pärinevad vaid Tallinnast a. 1370—1432. Hiljem kadus sõna täielikult käibelt (Kiparsky, lk. 35). Sõna kasutati maksutähtaja (2. nov.) tähistamiseks, vrd. (a. 1372): ... *It to deme hinken-*

²³ Eesti NSV ajalugu I, lk. 166 ja 167.

peuen 6 mrc 5 or ... (Ta, lk. 56). Et tegemist on liitsõnaga, mille mõlemad osised pärinevad eesti keelest, siis tuleb arvata, et *n-i* kõikuv pruuk täiendsõna lõpus ei kajasta alamsaksa keele eba-järjekindlust sõnade nominatiivsel või genitiivsel liitmisel, vaid eesti vana genitiivi lõpu *-n* kadumistendentsi, kuigi tavaliselt on genitiivi *n-i* kadu täheldatud alles 16. sajandi tekstides (vrd. A. Saareste, Eesti keel XIII—XVI sajandil, Eesti Keele Arhiivi toimetused nr. 11, Tartu 1937, lk. 8).

kesent m. 'Brachfeld' < e *kesänd*, hiljem: *kesa*, vrd. sm *kesanto*. Sõna on fikseeritud a. 1375 Eestis (Kiparsky, lk. 42). Baltisaksa kuhu osutab ilmselt vokaalharmoonia olemasolule tolikeagse eesti lähtesõnas. Vokaalharmoonia kadus eesti keeles teatavasti alles 16. sajandi lõpuks (vrd. A. Saareste, Eesti keel XIII—XVI sajandil, lk. 9).

moyses 'Landgut, Gutshof; auch: einer der in der Stadtmark belegenen Höfe, d. h. villaartigen Besitzungen' (Eb. III, Wörterregister, lk. 356) < e *mõis* (~ sm *moisio*). Läänemeresoome keelest on laenatud ka vn *мыза* ja lt *muiža*. Sõna esialgne tähendus eesti keeles oli 'teistest eraldi seisev põllumaa, külakogukonnast eraldunud rikka pere talu' (A. Ahlqvist, Die Kulturwörter der westfinnischen Sprachen, Helsingfors 1875, lk. 27; vrd. ka ENSV ajalugu I, lk. 86). Tähenduslikult ei ole raskusi eesti ja baltisaksa sõnade ühendamisel, kui võtta arvesse, et esimesed saksa feodaalide mõisad asutati enamasti külakogukonna maadest lahus. Sõna on esmakordselt kirja pandud a. 1389. Tallinnas: ... *de belghen is bi Everdes moyses van der Borgh* (Eb. III, lk. 40). Hilisema esinemise kohta on andmeid Pärnust a. 1527: ... *boleghen yn der stratten na dem leppeken by moyses yans* (Rußwurm, lk. 84). Sageli kohtame seda sõna eesti päritoluga kohanimedes, näit. a. 1535: ... *vt deme dorpe Moyseskulla* (Tr., lk. 63); a. 1531: ... *den he an Jacob Tuuen van Saxemois buren ... bogangen heft* (Tr., lk. 46); a. 1550: ... *ihm haue tho Purrialmoise* Tr., lk. 147). Balti ülemsaksa keeles sõna ei olnud ilmselt käibel, mistõttu ta Hupeli, Suolahti, Kiparsky jt. kogudes puudub. **pener, peener, põner, pöhner, penar** m. 'Ackerscheide; Rain; Grenzhügel' < e *peenar*, 'põllupeenar' + lv *piendrõks* 'peenar; põllupeenar' (vrd. sm *piennar* 'põllupeenar'). Sõna on fikseeritud kõigepealt Riias a. 1357, kust levik on läinud põhja poole, mistõttu tuleb oletada paralleelset laenumist (Kiparsky, lk. 58). Silma torkab balti-saksa *pener* tähenduse kitsus — seda kasutati algusest peale (nii alamsaksa kui ka hiljem ülemsaksa keeles) vaid feodaalse maavaldusega seoses oleva terminina 'põllupeenar, piiripeenar', mitte aga aiandusliku oskussõnana.

perde, peerde, pyrde, pird f. 'Grenze, Grenzzeichen' < e (murd.) *piird* 'piir, piire, piirkond'. Pole ka võimatu, et aluseks on siiski *piir*, mis siirdus alamsaksa keelde mitte nominatiivis, vaid mitmuse genitiivi vormis *piiride*; veelgi lähem oleks eestikeelne vaste *piire*,

gen. *piirde*. V. Kiparsky oletab laenumist ka mingist hiljem väljasurenud liivi sõna kujust, sest sõna on fikseeritud esmakordselt Riias (a. 1335), kust hakkas levima põhja poole (Kiparsky, lk. 59). Võimalik on ka, et *d* balti-saksa sõnas *perde* pärineb juba vastavast liivi lähtekujust ja jäi püsima, tuginedes eesti genitiivi vormile. Häälikuliselt ei ole raskusi balti-saksa *perde* ja *peerde* ühendamisel eesti lähtesõnaga *piir*, murd. *piird*, sest tegemist on keskajamsaksa keelele omase häälikumuutusega $i > e$ *r*-ühendi ees (A. Lasch, *Mittelniederdeutsche Grammatik*, Halle a. S. 1914, § 61; lk. 51) ja vokaalide pikenemisega $r + d$ ees (A. Lasch, *Mittelniederdeutsche Grammatik*, § 62, lk. 51).

rie, **ryie**, **rye**, **ryge** f. 'Dresch- und Darrscheune; Korndarre' < e (murd.) *riih*, lv *ri*. Varaseimad kirjapanekud pärinevad Riias a. 1385 (Kiparsky, lk. 66). Tallinna alamsaksa keeles oli sõna kasutusel 15. ja 16. sajandil (Vr., lk. 6, 12, 48, 49; Tr., lk. 64). Balti ülemsaksa keeles oli *Riege* üheks kõige levinumaks eesti laenuks. Sõnaga *Riege* on moodustatud ülemsaksa keeles ka suur hulk liitsõnu (vrd. W. Gutzeit, *Wörterbuch der deutschen Sprache Livlands*, lk. 41—43, 44, 45; lk. 102—103, 508, 539).

wakke, **wake**, **wacke** f. 1) 'Gebiet, Distrikt, 2) Abgabe, 3) Termin dieser Abgabe' < e *vakk*, gen. *vaku* + lt *vaka* (< e *vakk*). Vrd. ka e *vakus*, millest lähtub hilisem Balti üksk. *Wackus*, *Waggus* (Hupel, lk. 256). Sõna esineb esmakordselt Lätis a. 1341 ja alles sajand hiljem Eesti aladel, mistõttu seda ei saa pidada ainult eesti laenuks (Kiparsky, lk. 74). Varaseim kirjapanek Eestis ei pärine siiski 1449. a. Tartust (vrd. Kiparsky, lk. 74), vaid 14 aastat varem, s. o. 1435. a. Tallinnast: ... *It. des vrydaghes vor sunte Merten dae helden her Herman Lyppe vnd ik dey w a k k e n, dae kreghe wy an gelde 15 mark Ryges* (Vr., lk. 2). Ka vanuselt järgmine (a. 1447) kirjapanek pärineb Tallinnast: ... *It noch 7 1/2 f. bleff hey in der w a k k e n van wakkengelde* (Vr., lk. 4). Käsikirjaliste arhiivimaterjalidega tutvumine võib Eesti aladel anda veelgi varasemaid dateeringuid, sest saksa feodaalid pidid seda sõna tundma õppima juba 13. sajandil, mil nad külarahvaga puutusid kokku just vakust sisse nõudes.²⁴ Nagu eespool käsitletud *riege* on ka *wacke* balti-saksa keeles täiesti kodunenud ja juba alamsaksa keeles on temast moodustatud rida uusi sõnu, näit. **wackenbock** n., esineb Tallinnas alates a. 1496: ... *in dat vlde wackenbock* (Vr., lk. 56); **wackengelt**. Esineb 15.—16. sajandil, alates a. 1443 (Vr., lk. 4—8, 12—14, 20, 28, 39, 44, 62, 65). Balti ülemsaksa keeles kadus käibelt koos teoorjuse kaotamisega. **Wacken sedel**, **wacken zedele** 'Zettel, auf denen die Bauernschulden eingetragen wurden' (Vr., Wortregister, lk. 90). Näiteid a. 1503: ... *de wacken sedeln; de lose wacken zedele* (Vr. lk. 1,53); **Wackenfest** (Russow, lk. 42).

²⁴ Eesti NSV ajalugu, lk. 56.

wemgalle, wimmegalle f. 'ein Fisch; *Cyprinus* oder *Abramis vimba*' < e *vimmakala* + lv *vimba* + e *kala* (Kiparsky, lk. 75). Et varasemad kirjapanekud pärinevad Lätist a. 1341 ja 1409 ning alles a. 1456 Tallinnast, siis oletab V. Kiparsky paralleelset laenumist eesti ja liivi keelest, kusjuures on tekkinud kontaminatsioon: *wimbegalle* + *wimmekalle* > *wimmegalle wemgalle* (Kiparsky, lk. 75; V. Kiparsky, Balti-saksa *Wemgalle* 'vimb'. «Eesti Keel» 1940, nr. 6, lk. 192).

15. sajandil seoses mõisamajanduse arenguga hakkas naturaarendi kõrval kiiresti kasvama ka teoorjus.²⁵ Teoorjade töö järelevaatamiseks oli vaja sundijaid, keda mõisnikud valisid eestlaste hulgast, võttes üle ka nende eestikeelsed nimetused. Teoorjuse arenemise tõttu, mis tõi nii mõisapõldudele kui ka mõisakeskusele iga päev suure hulga eestlastest teoorje, muutusid sakslaste kokkupuuted kohaliku elanikkonnaga üha tihedamaks. See tõttu täienes baltisakslaste sõnavara uute, peamiselt teorendiga, talupoja elu-oluga ja üldse põllumajandusega seoses olevate eesti laenudega. 15. sajandist pärinevad järgmised laenud.

Kallie 'ein Getränk' < e *kali*, gen. *kalja*. Eesti kalja võisid saksa feodaalid tundma õppida juba 13.—14. sajandil, nn. vakusepidudel. Kasutama hakati sõna ilmselt alles 15. sajandil, mil korrateoliste õhtusöögiks mõisas kujunes härra poolt antav leib ja kali.²⁶ Kirjas on sõna fikseeritud a. 1464 Tallinnas. Balti ülemsaksa keeles kadus *kallie* käibelt, esinedes vaid harva, ironiseerivalt tarvitatuna (Kiparsky, lk. 38).

karies, karyes, karietz, karetz, karietzs, karrisz m. 'Viehhirt' < e *karjane*, gen. *karjase*, murd. ka *karjatse* (Kiparsky, lk. 39; Mägiste lk. 179). Sõna tähenduse suhtes olgu märgitud, et kiskjate loomade rohkuse tõttu olid tol ajal karjaseks tavaliselt täiskasvanud inimesed.²⁷ Sõna ei olnud Balti alamsaksa keeles tarvitusel mitte ainult a. 1495—1507, (vrd. Kiparsky, lk. 39), vaid rohkem kui sajandi võrra kauem — kuni 1624. aastani, kandudes seega üle ka Balti ülemsaksa keelde, kus hiljem kadus käibelt. Viimastes kirjapanekutes läheb sõna juba tublisti lahku selle eesti lähtekujust, näit. a. 1578: ... *den 15 junij werdt geleidet Sorgefer Jurgen vth dem dorpe Ickefer von wegen eins dotslages, so he ahn Jurgen Leiwe, dem karrien ihm have tho Raseke, begangen* (Tr., lk. 137); a. 1624, juba ülemsaksakeelses tekstis: ... *ward geleidet Leide Bartell zu Laypā in S. Johannes gutt, wegen eins totdschlagesz, so er zu errettung seines Lebendesz an dem Paypäschen karrisz in seiner eigenen kahten verübett* (Tr., lk. 327).

kari-, karie- 'Vieh-' < e *kari*, gen. *karja*. Esineb ainult liitsõnades, näit. *kariherde* 'Viehhirt' < e *kari* + kask *herde* 'karjane';

²⁵ Eesti NSV ajalugu I, lk. 246 jj.

²⁶ Eesti ajalugu II, lk. 221.

²⁷ Eesti NSV ajalugu I, lk. 236.

seega õieti 'karjakarjane'; sagedamini kohanimedes: *Karienstrate* 'Karja tänav', *Karienporte* 'Karjavärav', *Karienmole* 'Karjaveski' jne. V. Kiparsky väide (vrd. Kiparsky, lk. 41), nagu oleks sõna *kari-* hakatud kasutama alles 1488. a. Tallinnas, kehtib õieti ainult *kariherde* kohta. Pool eesti pool alamsaksa kohanimedes hakkas sõna *kari-* esinema juba Tallinna ladinakeelsetes ürikutes, tavaliselt seal esinevates alamsaksa keelsetes väljendites või liidetuna alamsaksa sõnaga. Näit. a. 1367: ... *in der karigenstratte* (Eb. II, lk. 34); a. 1375: ... *situm extra karienporten* (Eb. II, lk. 78); a. 1377: ... *extra karienporten situm* (Eb. II, lk. 95). **karp** m., **karpe** f. 'Schachtel, Kästchen' < e *karp* + lt *karpa*, murd. *karps* 'ovaalne puust kastike' (Suolahti, lk. 106; Kiparsky, lk. 40). Balti-saksa *karp(e)* oli juba 15. sajandil levinud kogu Baltikumis. Tõendnäiteid on alates a. 1408 Lätist ja a. 1430 Tallinnast (Kiparsky, lk. 40).

korde f. 'abwechselnder Dienst, Wechselgehorch' < e *kord* 'korrategu' + lv *korda* 'kord, järjekord, vahetus' (Kiparsky, lk. 45). Sõna võeti Balti alamsaksa keeles kasutusele 14. sajandil, teoorjuse uue liigi tähistamiseks. Balti ülemsaksa keeles omandas sõna lisaks endisele veel uue tähenduse: 1) 'korrateline', 2) 'talutüdruk mitmesugusteks mõisateenistusteks toas, köögis, laudas' jne. (vrd. Gutzeit, lk. 76, 77). Tekkis ka rida liitsõnu, nagu *Kordekerl*, *Kordenarbeiter*, *Kord(en)pflug*, *Kordenspinnerei*, *Kordenvolk* ja tuletatud verb *korden* 'zum zweiten Male pflügen' < e *kordama* (ka: 'teist korda kündma') (Suolahti, lk. 110). Kõik see viitab sõna täielikule kodunemisele balti-saksa keeles. Alles teoorjuse kaotamise järel hakkas ta tarvituselt kaduma.

cubias(z), **koppjas**, **kubbias**, **kubias** m. 'Aufseher bei den Fronarbeiten' < e *kubjas*. Vanimad kirjapanekud pärinevad Virumaalt a. 1497 ja Tallinnast a. 1498 (Kiparsky, lk. 46). Balti alamsaksa keeles oli *kubjas* üheks suurima esinemissagedusega laenuks. Balti ülemsaksa keeles omandas see sõna lisaks endisele uue, üldisema tähenduse 'ülevaataja', vrd. *ich habe keinen Kubjas nöthig* (Hupel, lk. 130).

kui f. 'großer kegelförmiger Haufen' < e *kuhi* + lt *kuja* 'suur heina- või viljakuhi'. Sõna esineb peaaegu samaaegselt Lätis (a. 1422, 1456, 1458) ja Eestis (a. 1450), mis viitab paralleelsele laenamisele mõlemast keelest (Kiparsky, lk. 46).

lepke, **leppke**, **leppeke**, **leypke** m.? n.? 'Gehölz' < e *lepik*, gen. *lepiku*. Sõna esinemise kohta Balti alamsaksa keeles on andmeid Pärnust 15.—16. sajandist, näit. a. 1477: *en rüm . . . , belegghen vnder dem leppken*; a. 1512: ... *datth dar bolegghen ys vnder dem leppken*; a. 1527: ... *bolegghen yn der stratten na dem leppeken*; a. 1557: *en hus vnder dem leppeken* (Rußwurm, lk. 76, 82, 84, 95; vrd. ka sealsamas lk. 64, 77, 94, 97, 98, 99).

loke m.? 'Krummholz' < e *look* (hobuserakendil). Esineb kirjas 1494. a. Tallinnas (Kiparsky, lk. 50).

pergel m. 'Span' < e *peerg* + lv *pirg* 'peerg' + lv *pīrgal* 'kild, murdunud peerutükk'. Esineb Tartus 1459. a. (Kiparsky, lk. 60). Häälikumuutuse kohta *ir* > *er* vt. käesolev töö, lk. 42.

piste(maker), pisten(maker), pistel(maker), pystemaker m. 'Zuerst Leute, die Riemen- und Sattelzeug verzierten ... somit die estländischen Vertreter des deutschen Nestlergewerbes. Zweitens wurden sie ... zu Krämern und Zwischenhändlern' (Plaesterer, lk. 24) < e *piste* ? + asks *maker*. Täenduslikult ei valmista e *piste* ühendamine vastava balti-saksa sõnaga raskusi, kui arvestada, et nn. *pistenmaker*'id ei löönud oma pisteid rihmadesse nagu varem nn. *remensleger*'id (*pistenmaker*'ite elukutse üks varasemaid eelkäijaid), vaid pistsid neid juba valmispuuritud aukudesse (Plaesterer, lk. 21). *Pistenmaker*'ite elukutse varasemaiks eelkäijajaks olid *ettekenmaker*'id (vt. käesolev töö, lk. 40). *Pistemaker*'id jätkasid nende tegevusala, s. o. talupoegadele ehete valmistamist ja müümist, laiendades oma tegevust ka hoburakmete kaunistamisele ja valmistamisele. Nimetus *pistemaker* tekkis Tallinnas, kust levis ka teistesse linnadesse, näit. Pärnusse (Plaesterer, lk. 12). Esimest korda mainitakse *pistemaker*'eid a. 1459 Tallinna sadulseppade tsunfti põhimääruses (vrd. Plaesterer, lk. 1). Siitpeale kohtame sõna Tallinna rakendusraamatuis pidevalt kas elukutse nimetusena või isiku lisanimena kuni a. 1606. Näiteks a. 1546: ... *Eodem die et anno vt supra werdt geleidet Olef pistelmakers knecht von wegen eins dotslages, so he ahn Jacob pistelmakers knecht tho Wittensteine begangen heft* (Tr. lk. 125); a. 1572: *de junge pistelmaker vth den Hökerbuden* (esineb Tallinna käsikirjalistes arhiividokumentides, tsit. Plaesterer, lk. 12 järgi). Tallinna *pistemaker*'ite tegevus laienes eriti 16. sajandi esimesel poolel, mil nad koos kalamüüjatega muutusid talurahva-kaupmeesteks. Et see puudutas saksa kaupmeeste huve, hakati eesti käsitöölise-kaupmeeste tegevust igati takistama. Näiteks tõsteti eesti *pistemaker*'ite turupoodide üüri järk-järgult 6 margalt 12 margale, samal ajal kui saksa pudupoodide pidajad maksid 4—5 marka aastas. Võitlus teravnes eriti 16. sajandi teisel veerandil. Selles ebavõrdses võitluses pidid eesti väikekaupmehed paratamatult alla jääma.²⁸ Varsti kadus ka nende nimetus käibelt. Alates a. 1606 ei esine enam Tallinna dokumentides sissekandeid *pistemaker*'ite kohta (Plaesterer, lk. 20).

rienpappe, ryenpap, rygenpappe m. 'Riegenkerl, Aufseher in der Riege' < e *rehepapp*. Tõendnäiteid on Tallinnast a. 1471—1507 (Kiparsky, lk. 66).

warvek m.? n.? < e *varvik* 'võsamaa, mida kasutati ale ehk sõõru tegemiseks'. Kirjas on fikseeritud Tartu lähedal a. 1432 (Kiparsky, lk. 75). Ülemsaksa keeles ei tunta.

waynyg 'Scheltwort' < e tüvest *vaen* (< *vain*) + *ik*-sufiks (vrd.

²⁸ Eesti NSV ajalugu I, lk. 254, 256.

e *vaenlane* 'Feind', murdes ka sõimu- ja vandesõnana). Bsk. *waynig* sõimusõnana näib oma tähenduselt olevat sellele lähedane (vrd. Mägiste lk. 180). Esines Tallinnas a. 1407 (Kiparsky, lk. 75).

uxjalck m. 'Einfüßling' < e *üksjalg* 'kehvtalupoeg, kes tegi mõisale tegu jalapäevades, algul 1, hiljem 3 päeva nädalas'. Esineb kirjas 15. sajandi keskelt alates (vrd. H. Ligi, Eesti talurahva olukord ja klassivõitlus Liivi sõja algul (1558—1561) Tallinn 1961, lk. 72).

16. sajandi suurenes eesti laenude hulk Balti alamsaksa keeles veelgi. Kohaliku elanikkonna eksploateerimisest rikastunud baltlased ümbritsesid end sel perioodil üha suurema teenijaskonnaga, mistõttu 15. saj. eesti keelest ülevõetud üksikutele elu-olu valdkonda kuuluvatele terminitele lisandus nüüd rida teisi (näit. *halge*, *kate*, *cause*, *kudersen*, *poysz*, *saya*). Seoses sakslaste elustandardi tõusuga suurenes nende nõudmine mitmesuguste käsitöötoodete järele. Käsitöölise enamik koosnes aga nii maal kui ka linnas eestlastest.²⁹ Kokkupuuted eesti käsitöölisega tõid Balti alamsaksa keelde mõningaid uusi käsitöölaseid laene, nagu näit. *norke*, *pusep*, *rautschep*. Käsitöö elavnemine eestlaste hulgas peegeldub ka eestlaste ametit tähistavates lisanimesedes, mis sel ajal muutuvad sagedamaks. Näit Kullamaa vakuraamatus (1524—1528) esinevad lisanimedena: *Kassuckszepph*, *Puszep*, *Szanicep*; Vanemas Lihula vakuraamatus (1518—1544) leiame näit. *Seppi*, *Tuppesepp*, *Hepesepp*, *Rautsepp*, *Hariasepp*, *Lauesepp*, *Kaska-sepp*, *Kuuesepp*.³⁰

Kuna eestlaste lisanimed olid 16. sajandi esimesel poolel alles kujunemise algjärgus, siis on sageli raske kindlaks teha, millega on tegemist, kas antud talupoja lisategevusala tähistava märkusega (mis puhul võime rääkida eesti laenudest Balti alamsaksa keeles) või talupoja lisanimega.³¹ Pole kahtlust, et vakuraamatute ja muude käsikirjaliste ürikute läbitöötamine võib päevalgele tuua veel nii mõnegi eesti ametinimetuse, mida baltlased kasutasid, kui juttu oli eesti käsitöölisest.

Põllumajandusalane sõnavara, mis sel perioodil üle võeti, peegeldab eelkõige eesti talupoegkonna kihinemist kaubalisrahaliste suhete arenemisel pärisorjuslikus majanduses³² (vrd. *perremees*, *perepoyck*, *wabbanick*, *palkenmes*).

16. sajandist pärinevad järgmised laenud.

halge, **hallige**, f.? n.? 'Holzscheit' < e *halg*. Esineb alates a. 1515 Eestis (Kiparsky, lk. 34). Aastal 1555 fikseeritud isikunimi *Jacob*

²⁹ Eesti NSV ajalugu I, lk. 254, 255.

³⁰ H. Palli, Eesti isikunimede kasutamisest meie rahva vanema ajaloo (XIII—XVI saj.) uurimisel. ENSV TA Toimetised, 1961, nr. 2, lk. 136.

³¹ H. Palli, Eesti isikunimede kasutamisest meie rahva vanema ajaloo (XIII—XVI saj.) uurimisel, lk. 137, märkus 42.

³² Eesti NSV ajalugu I, lk. 246.

Halke (Tr., lk. 178) viitab sellele, et ka halge võidi alamsaksa keeles veel hääldada helilise või helitu klusiiliga, mitte aga helilise spirandiga [*halja*] nagu hiljem balti ülemsaksa keeles. Helilist palataalset spiranti ei tähistatud keskalamsaksa keeles kunagi tähega *k*.

kate m.? n.? 'ein Kleidungsstück' < e *kate* (~ sm *kate* [-*tteen*] 'kate, (katte-)vari'). Alamsaksa *kate* tähistas arvatavasti nn. päevatekki, s. o. voodikatet päevaks, kuna *deck* tähistas vateeritud tekki, sõnaga *wepe* aga märgiti eestlaste villast vaipa. Balti alamsaksa keeles on registreeritud *kate* a. 1510 Tallinnas ja a. 1546 Põhja-Lätis (Kiparsky, lk. 41).

causse f. 'großes hölzernes Trinkgeschirr, großer hölzerner Becher' (vrd. Russow, Wörterregister) < e *kauss* (< lt *kausis*) + lt *kausis* (< vn *kobu*). Mingist slaavi keelest on laenatud ka kesk-alamsaksa *kowse*, *kouwese*, *kouwesche*, *kauseke* 'große Schale' (vrd. J. Mikkola, Berührungen zwischen den westfinnischen und slawischen Sprachen, Helsingfors 1893 lk. 120—121). *Causse* < e *kauss* on Balti alamsaksa keeles fikseeritud 16. sajandil. Et e *kauss* < lt *kausis*, siis pole basks *causse* tagasilaen, nagu väidab O. Masing (vrd. Masing, NdE lk. 20). Sõna esineb a. 1584 Russowi kroonikas: ... *da worden den groten holten bekens, de man de Causen nömet, vnd so grot sind, dat man Kinder darin baden mach, hervor gebracht...; nicht alleine mit der einen Causen...; ...Do fengen se dar wedder an, mit den groten vnde kleinen Causen tho kempende...* (Russow, lk. 42). Balti ülemsaksa keeles esines *Kausse* f., *Kaus* m. ja *Kauschen* n. (Sallmann, Lexikalische Beiträge, lk. 13, Hupel, lk. 107).

kudersen, kudrussen (pl.) 'kleine Korallen von allerlei Farben, welche die Estinnen als einen Besatz auf ihren Unterröcken tragen' < e *kudrus* 'klaaspärlid, väiksed klaaspärlid väljaõblemiseks' (vrd. Kiparsky, lk. 46). V. Kiparsky, kes tugineb Hupeli ja Suolahti töödele, ei too ühtegi näidet sõna esinemise kohta Balti alamsaksa keeles. Ometi esines sõna juba 1531. a. ühes Tallinnas koostatud *pistenmaker*'i testamendis: ... *vnd 9 dossyn kuder sen...* (tsiteeritud Plaesterer, lk. 22 järgi). Kuju *kudersen* pro *kudrussen* < e *kudrus*(*ed*) on tingitud Balti alamsaksa keeles sageli esinevast metateesist, nagu näit. basks *versk* pro *vresk*, *glet* pro *gelt*, *bernen* pro *brennen*, *volt* pro *vlot* (= Floß) (vrd. O. Greiffenhagen, Tallinna vanimad linna arveraamatud 1363—1374, lk. 90).

lombse, lohmes f. (pl. *lohmessen*) 'Rodung, gebautes Feld' < e *loomis* 'kütis'. Kirjas fikseeritud vaid kaks korda a. 1597 ja 1695 (Kiparsky, lk. 50).

moyeren 'brüllen, lärmen'? < e *möirgama*; *möirata* (~ sm *möyria* 'möirata, röökida; määrtseda; tuhnida'). Esineb Russowi kroonikas (1584): *Danna sint se wedder in de Stadt gerückt mit Heertruppen vnde Trummeten, mit grottem schetende vnde moye-*

*rende*³³, *alse hedden se eine geweldige Schlachtinge edder Festinge gewonnen* (Russow, lk. 40). Hääduselt võis balti-saksa *moyeren* olla veelgi lähedasem eesti lähtekujule, kui kirjapildist paistab, sest *o pro ö* oli alamsaksa ortograafias väga sageli tarvitusel (A. Lasch, Mittelniederdeutsche Grammatik, § 148, lk. 91). Sõna esinemise kohta Balti ülemsaksa keeles puuduvad andmed. **mortzockk**, **mortsukk**, **mordtsuck** m. 'Mörder, Räuber' < e *mört-suk(as)*. Esineb Tallinna turberaamatus a. 1603 ja 1610: ... *wegen eines schosses, so he ahn einem mortzockken gethan* ... (Tr., lk. 313, samal leheküljel leidub ka lisavariant: *mortsukken*) a. 1610: ... *der einen m o r d t s u c k, Jack genant, erschoszen* (Tr., lk. 320). Kuigi sõna on esmakordselt kirjas fikseeritud alles a. 1603, s. o. ajal, mil kirjalikus keelepruugis üldiselt oli juba toimunud üleminek ülemsaksa keelele, on siiski alust käsitleda seda sõna eesti laenude hulgas Balti alamsaksa keeles, sest baltlaste kõnekeeles oli sel ajal teatavasti veel alamsaksa keel.

norke f., **norken** m., harva: **nurke** f. 1) 'Verbindung der Balken in den Ecken an hölzernen Wänden, 2) die Vertiefung, welche man zu solchen Enden in einen Balken macht, 3) Wandecke, 4) Winkel, 5) das Ende eines Balkens, welches über die Ecken-Verbindung hinaus reicht' < e *nurk* (kant) + lv *nurk*, gen. *nūrka*. Esines esmakordselt 1540. a. ja levis kiiresti kogu Baltikumis (Kiparsky, lk. 56).

palkemes m. 'Mietknecht' < e *palgamees* 'palgasulane' (Kiparsky, lk. 57). Sõna tuli Balti alamsaksa keeles kasutusele 16. sajandi algul, kui feodaalid hakkasid talupoegadelt ka sulaste pidamise eest maksu nõudma³⁴. Kirjas fikseeritud Tallinnas a. 1507: ... *3 s. vor den palkemes* ...; ... *van dem palkemes* 3 s. (Vr., lk. 62). Balti ülemsaksa keeles ei ole enam tarvitusel. Vrd. ka *pulkenman* (käesoleva töö, lk. 49).

perremes m. 'Besitzer eines Landguts' < e *peremees* (~ sm *perheenmies* 'perekonnamees, -isa'). Fikseeritud a. 1593 Tallinnas: ... *wegen einer vorwundung, so he ahn Hinrich, den perremes zu Kantialck* ... *begangen* (Tr., lk. 295).

perepoick m. < e *perepoeg* (vanemas eesti keeles *perepoik*). Fikseeritud Tallinnas a. 1557: ... *Otze Perepoick genant Jurgen* (Tr., lk. 189). Antud näitest paistab, et tegemist pole lisanimega, vaid seletava märkusega isikunime Jurgen juurde, niisiis oleks tõlge eesti keelde: 'Otsa (talu) perepoeg, nimega Jurgen'. Olgu mainitud, et e *poeg* (varasem *poik*) oli Balti alamsaksa keeles üldse levinud omapärastes isanimetaolistes ühendites otseku seletusena isikunime juurde, näit. a. 1533: *Mattis Wannekubiepoyck van Naustenalla; Jan Puseppepoyck* (Tr.,

³³ *moyerende* = daat. infinitiivist *moyeren*, nagu daat. *gevene, gevende* infinitiivist *geven*, vrd. A. Lasch, Mittelniederdeutsche Grammatik, § 416, lk. 224.

³⁴ Eesti NSV ajalugu I, lk. 248.

lk. 51, 56). Järvamaa vakuraamatuis (16. saj.) esinevad näit. *Hinte Kilterpoick, Simon Kubiepoick* (tsiteeritud H. Palli, «Eesti isikunimedest Harju- ja Järvamaal XVI sajandil, lk. 608 järgi).

poysz m. < e *poiss* (~ sm *poika* 'poeg, poiss, poisslaps'). Esineb Tallinnas a. 1569: ... *wegen eins dotslages, so he ahn Jurgen, des wabbenicken poysz, darsulnest begangen heft* (Tr., lk. 237). H. Ligi andmeil mainiti alamsaksakeelseis ürikutes sõna *poiss* 'alaealine sulane' juba a. 1504—1507 (H. Ligi, Eesti talurahva olukord ja klassivõitlus, lk. 111). Balti ülemsaksa keeles oli tarvitusel sama sõna diminutiiv: *Poiso* 'kleiner Junge' (vrd. Suolahti, lk. 120).

pulkenman m. < e *pulgamees?* 'mees, kes tähistas pügalpuule (Balti üsks *Pulkaholz*, vrd. Kiparsky, lk. 63) andameid mõisale' (?). Või on siin tegemist lihtsalt kirjutusveaga: *pulkenman* pro *palkenman* 'palgasulane'. Ainuke kirjalik näide, mis pärineb a. 1515 Tallinnast, ei võimalda siin teha mingit otsust: *Dinxstedages vor Johannis Juni 19 wart gheleydet Simon Westerman[s] pulkenman, Thomas, vnde heft gheslaghen Jurgen ...* (Tr., lk. 9). Olgu mainitud, et e *pulk* võis baltlastele olla 16. saj. tuntud ka eestlaste lisanime kaudu, vrd. *an Jan Pulcken* (1552); *Tonniesz Pulck* (1555); *Hans Pulk* (1594) (Tr., lk. 156, 178, 299). Balti ülemsaksa keeles on fikseeritud *Pulk* 'Pflock' < e *pulk* + lv *pülka* või lt *pulkis* (Kiparsky, lk. 63).

pusep(p) m. < e *puusepp*. Esineb a. 1579 Tallinnas seletava märkusena isikunime juurde: ... *Anno 1579 den 23 aprilis word geleidet Hillart Jan ... wegen eines dotschlages, so he (he) ... ahn eines puseppen sohn, Lull genometh, im dorpe Ohekulla begangen* (Tr., lk. 267). Eestlaste lisanimena (või ametinimena?) esineb *Puszep* juba Kullamaa vakuraamatus 16. sajandi algul (vrd. H. Palli, Eesti isikunimede kasutamisest meie rahva vanema ajaloo (XIII—XVI saj.) uurimisel, lk. 136). Ka teistes alamsaksa ürikutes kohtame seda lisanime 16. sajandi esimesel poolel, näit. Tallinna turberaamatus a. 1534; *Jacob Pusep, Jan Puseppe-poyck* (Tr., lk. 56).

ra 'Geld' < e *raha*. Esineb vaid liitsõnades, talupoegade rahalisi koormisi tähistavais terminites: **karietze ra** < e *karjase raha* 'maks karjase pidamise eest', **owe ra** < e *õue raha* 'maks talu pealt' (?), **ma ra, mara** < e *maa raha* 'maks, mida taiupojad 16. sajandil tasusid sõjaväeteenistuskohustuse täitmise asemel või maks maa kasutamise eest'³⁵ Sõna esineb Tallinnas 1507. a. (Kiparsky, lk. 64).

rautschep m. 'Schmied' < e *raudsepp*. Esineb Tallinna turberaamatus a. 1580; *Anno 80 den 19 julij wardt dath geleide besperret*

³⁵ Eesti NSV ajalugu I, lk. 245. Vrd. ka H. Ligi, Eesti talurahva olukord ja klassivõitlus, lk. 180.

Matthias, Koppelman Cordes rautschep (Tr., lk. 270). Samal leheküljel on aga raudsepaametit tähistatud ka sõnaga *schmitt*, vrd. *Matthias, Koppelman Kordes schmitt* (Tr., lk. 270).

szate f. 'kleiner Heuhaufen auf der Wiese' < e *saad* (Suolahti, lk. 124, Kiparsky, lk. 68). Fikseeritud Tartu ürikus a. 1545. Ülemsaksa keeles levis kogu Eestis (Kiparsky, lk. 68). Asks *szate* osutab, et vähemalt alamsaksa keeles võidi hääldada sõna algul veel eestipäraselt helitu [s].

saya (**becker**), **sayge** (**becker**) m. 'Weißbrotbäcker' < e *sai*, gen. *sai*a + asks *becker*. Peale alamsaksa keele, kus sõna esineb vaid liitsõnas *sayabecker* on e *sai* siirdunud ka vene keelde, andes sõna *caйка* 'väike ümmargune sai' (V. E. Muhel, Vene-eesti sõnaraamat). Balti alamsaksa keeles on sõna fikseeritud a. 1521 ja 1522 (Kiparsky, lk. 68).

sylm f. 'das tief ins Land einschneidende und dort sich ausbreitende Seewasser' < e *silm*. Tähenidas muuhulgas ka 'merväin'. (Suolahti, lk. 124). Fikseeritud juba a. 1507 Kuressaares. Üsks *Silme* oli kasutusel kogu Eestis (Kiparsky, lk. 68).

summich (**arbeit**), **sonnigen** (**arbede**) f. 'Mistarbeit' (asks *mesarbede*) < e *sönnik*, gen. *sönniku*. Kirjas fikseeritud Tallinnas 1505. a. (Kiparsky, lk. 70). Lähtesõnast tugevasti erinev kuju *summich* võib olla tingitud saksa kantselekirjutaja oskamatuses talle häälduselt raske sõna (sisaldab saksa keelele võõrast foneemi *ö*) kirjapanemisel. Tavaliselt märgiti eesti *ö*-d kas *ö*-ga või *e*-ga³⁶, vahel ka *o*-ga, vrd. *sonnigen* < e *sönniku*, *mortzockk* < e *mörtsuk* (*as*).

wabbanyck, **wabbenick**, **wab(b)dick** m. < e *vabadik*, murd. ka *vabanik*. Sõna tähendas esialgu vabatalupoega, millises tähenduses ta esineb ka veel 16. sajandi ürikutes. Samal perioodil hakati aga sõnaga *vabadik* tähistama ka maata või vähese maaga talupoegi, kes töötasid päevilistena, tegelesid külas käsitööga, rannikualal ka kalapüügiga (H. Ligi, Eesti talurahva olukord ja klassivõitlus, lk. 96; Eesti NSV ajalugu I, lk. 244, 248; vrd. ka H. Palli, Eesti isikunimede kasutamisest meie rahva vanema ajaloo (XIII—XVI saj.) uurimisel, lk. 137, kus vabadike kategooria alla tuuakse vähemalt osaliselt ka vabatalupojad). Sõna esineb eesti laenuna esmakordselt a. 1533 Tallinna turberaamatus: ... *so he ahn Hemmere Tonno, wabbenick ihm dorpe tho Hapmatekulla*, begangen (Tr., lk. 164). Teda kohtame ka hiljem, näit. a. 1554: ... *dem wabbenick* ...; a. 1557: ... *de wabbenick* ...; a. 1569: ... *des wabbenicken poysz* (Tr., lk. 167, 190, 237). Lisanimena (talupoja sotsiaalset seisundit tähistava märkusena?) esineb sõna alamsaksa ürikutes tunduvalt varem. Näiteks esineb

³⁶ E. Kobolt, Alamsaksa-aegsete eestikeelsete tekstide ortograafiast. «Eesti Keel» 1929, nr. 7—8, lk. 161.

Kullamaa vakuraamatus (1524—1528) *Wabbanyck*³⁷ (A. Saareste, 400 a. vanune keeleline leid Eestis, «Eesti Keel» 1923, nr. 4, lk. 138).

waym m. < e *vaim* (tähdendas vaadeldaval perioodil tõenäoliselt iga 12-aastaseks saanud talupoega, vrd. H. Ligi, Eesti talurahva olukord ja klassivõitlus, lk. 198). Sõna on registreeritud Kullamaa vakuraamatus 16. saj. algul (vrd. H. Ligi, Eesti talurahva olukord ja klassivõitlus, lk. 198).

waymutkara, **waymutkayra** < e *vaimukaerad*, 'preestri kasuks minev naturaalmaks'. Registreeritud Kullamaa vakuraamatus. 1596. a. on Amblas kirja pandud **waimengelt**, mis tõenäoliselt oli analoogiline Kullamaa *vaimukaertega* (vrd. H. Ligi, Eesti talurahva olukord ja klassivõitlus, lk. 189). Sõna *der Waim* oli kasutusel ka Balti ülemsaksa keeles, tähendades 'Fronarbeiter zu Fuß oder ein Handarbeiter am Hofe' (Suolahti, lk. 128).

wardy m. 'Wackenwirt, Ältester' < e *vardja*. Kirjas on sõna fikseeritud a. 1564 Järvemaal (Kiparsky, lk. 75).

* *
*

Kui vaatleme Balti alamsaksa keeles leiduvate eesti laenude häälikulist külge, siis paistab silma, et enamik eesti sõnu on siirdunud alamsaksa keelde põhiliselt samal kujul, nagu nad esinesid eesti keeles, ja on kohanenud alamsaksa keele foneetiliste normidega. Vaid mõnel üksikul juhul on sakslasele raskesti hääldatav sõna (nagu näit. e *sõnnik*, mis sisaldab alamsaksa keelele võõrast õ-häälikut) moonutatud peaaegu tundmatuseni (vrd. *sum-mich arbedt*, Tr., lk. 58). Muidugi võis sõna sellisel meelevaldsel «suupärasemaks» muutmisel oma osa etendada ka vastava baltisaksa kirjutaja nõrk eesti keele oskus, sest samas ürikus samal leheküljel esineb ka ilmselt eestlaste häälduse järgi õigemini kirja-pandud vorm: *to sonnigen arbede*. Teisest küljest võib antud juhul olla tegemist ka rahvaetümologiseerimisega, vrd. kasks *sum-mige* 'einige' (Schiller-Lübben, Mittelniederdeutsches Wörterbuch).

Üldreeglina säilib alamsaksa keelde siirdumisel eesti rõhuliste vokaalide kvaliteet. Erandiks on mõnel juhul *u*, mille vastena alamsaksa keeles kohtame sporaadiliselt ka *o*-d, vrd. *koppjas* < e *kubjas*, *norke* < e *nurk*. *u* > *o* esineb mõnikord ka rõhuta asendis, vrd. *mortzöckk* < e *mõrtsuk*.

³⁷ Eesti keele seisukohast pakub huvi sufiks *-nik* < vn *-nuk* esinemine juba 16. saj. algul (vrd. ka *Jacob Moyszenick* a. 1516, Tr., lk. 11), s. o. umbes sajandi võrra varem kui tavaliselt dateeritakse. Näiteks mainib I. Kont oma kandidaadidissertatsioonis «Isikut märkivad sufiksilised nimisõnad eesti keeles» Tartu 1955, lk. 168, et isikuid märkivaid *nik*-tuletisi esines eesti keeles alles 17. saj. alates.

Eesti õ muutub balti-saksa keeles õ-ks või e-ks.³⁸ Balti alamsaksa keeles tähistatakse seda igatahes tähega o (vrd. *mortzockk, moyeren, sonnigen*), mida võidi hääldada muidugi ka õ-na, sest alamsaksa keeles metafooniat tavaliselt ei tähistatud.

Eesti ä-le vastab alamsaksa keeles e, vrd. *hinkepewe*.

Keskalamsaksa seaduspärase häälikumuutuse *ir > er > ēr* kohta vt. käesoleva töö lk. 42.

Rõhuta asendis redutseerusid eesti vokaalid tavaliselt alamsaksa keeles e-ks, vrd. näit. *maje, pener, karies, lohmes, pergel, wabbenick, kudersen, kallie* (< e *kalja*), *palkenmes, warvek, külmet* jt. Ka sõnas *cubias* ei esine 15. sajandil peale pidevalt ainult redutseerumata vokaal a³⁹, vaid 16. sajandil kohtab Järvamaa vakuraamatuis ka redutseerunud vokaaliga kirjapanekuid, näit.: *Kubies* (1564), *Wankubies* (1571)⁴⁰. Kuid vokaali kvaliteet võib rõhuta asendis ka säilida, näit. sõnades *malewa, saya* (*becker*), *karri* (*herde*), *sonnigen* (*arbet*), *wabbenick*.

Ajuti kohtab eesti laenudes balti alamsaksa keeles ka rõhuta vokaalide kadu, näit. sõnades *fickte* < *vickete* < e *vikat*, gen. *vikati, külmet* < e *külimit*.

Vokaalide kvantiteet sõna siirdumisel alamsaksa keelde ei muutu, kuigi kvantiteedi tähistamises esineb ebajärjekindlust, näit. vokaali lühidust ei ole alati järgneva kahekordse konsonandiga tähistatud, vrd. *perremes*, kuid *perepoyck*.

Konsonandid eesti laenudes alamsaksa keeles püsivad tavaliselt muutumatuana. Esineb siiski mõningaid erandeid, näit. [f] < [v] sõnades *femer, fickte*. N. Kiparsky seletab seda omapärasest muutusest ladina tekstide kirja- ja sõnapiildis, kus *vickete* kui vöör-sõna hääldati [f]-iga, mistõttu hiljem saksa tekstides hakati ka kirjutama f.⁴¹

Mõnikord esineb häälikumuutus *s > sch*, näit. e *raudsepp* > asks *rautschep*. Sama nähtust kohtame hiljem ka Balti ülem-saksa keeles, vrd. *Hirschnik* < e *hirsnik* (Hupe!, lk. 95). Eesti sõnalõpulise *g, b, d* vasteks on alamsaksa keeles *k, p, t*. Teatavasti võib klusiil alamsaksa keeles sõna lõpul esineda ainult teenuisklusiilina.⁴² See alamsaksa häälikuseadus kajastub ka eesti laenudes, vrd. *perepoyck, rautschep, kesent*. Sõna sees kirjutatakse ja hääldatakse eesti meediate *g, b, d* asemel sageli *k, p, t*, vrd. *hinkepewe, palkenmes, pulkenman* (vrd. aga ka *korde, halge*). Et eesti meedia on häälduselt alamsaksa *k, p, t*, ja *g, b, d* vahepealne foneem, siis on selline segaesinemus kirja- ja häälduses täiesti arusaadav.

³⁸ V. Kiparsky, Fremdes im Baltendeutsch, lk. 208.

³⁹ Sealsamas, lk. 208.

⁴⁰ Tsiteeritud H. Palli, Eesti isikunimedest Harju- ja Järvemaal XVI sajandil lk. 606 järgi.

⁴¹ V. Kiparsky, Fremdes im Baltendeutsch, lk. 208.

⁴² A. Lasch, Mittelniederdeutsche Grammatik, § 227, lk. 131.

Eesti laenud ei assimileerunud alamsaksa keeles mitte üksnes häälikuliselt, vaid nad kohanesid ka alamsaksa morfoloogilise süsteemiga. Oluliseks saksa keele grammatilise struktuuri elemendiks, mille omandavad kõik eesti laenud alamsaksa keeles, on grammatilise soo kategoria. Kõigile eesti laenudele lisatakse artikkel, nad on kas nais-, mees- või keskssoost, näit. on *kubjas m., rye f., külmet n.*

Paljudel juhtudel lisatakse eesti sõnadele alamsaksa tuletusliide *-e*, näit. *wacke, rye, moyse, halge, causse, norke, szade*.

Enamik eesti laene alamsaksa keeles käänduvad. Kindlat süsteemi eesti laenude käänamiseks siiski veel välja kujunenud ei ole. Tavaliselt lisatakse ains. genitiivis ja daativis nõrga käändkonna lõpp *-(e)n*, kuna akusatiiv jääb lõputa, näit. gen.: *des wabbenicken* (Tr., lk. 237), *eines puseppen* (Tr., lk. 267); daat.: *deme hinkepewen* (Ta., lk. 56), *einem mortzockken* (*mortsukken*) (Tr., 313); ak.: *einen mordtsuck* (Tr., lk. 320), *den perremes* (Tr., lk. 295).

Ka eesti päritoluga naissugu nimisõnad käänduvad tavaliselt nõrga käändkonna järgi, vrd. näit. daat.: *in der waken* (Vr., lk. 16); *in der ryygen* (Tr., lk. 64); *vth der Vischermaien* (Tr., lk. 179); *mit der einen Caussen* (Russow, lk. 42). Samad sõnad võivad aga käänamisel jääda ka lõputa või käänduda tugeva käändkonna järgi, näit. *tome hinkenpewe* (Ta., lk. 16), *in der Vischermay* (Tr., lk. 96), *Hans, Wabbenicks szone* (Tr., lk. 149). *s-lõpulised* eesti laenud ei näi alamsaksa keeles muutuvat, vrd. *de cubias* (Vr., lk. 46), *des cubias* (Tr., lk. 10), *dem kubias* (Tr., lk. 35), *den kubias* (Tr., lk. 22); *karietzs* (Vr., lk. 62), *an dem Paypäschen karriesz* (Tr., lk. 69). Ükskord esineb siiski ka nõrk daat.: *dem karrien* (Tr., lk. 137).

Mitmus moodustatakse tavaliselt lõpuga *-(e)n*, näit.: *4 ore vor wemerem* (mitm. ak.; Ta., lk. 50); *dey wakken* (mitm. ak.; Vr., lk. 2); *mit den kleinen Caussen* (Russow, lk. 42).

Näeme, et eesti laene ei saa kuidagi pidada mingiteks võõrkehadeks alamsaksa keeles, sest nad tähistasid enamasti tolles ühiskonnas eluliselt tähtsaid mõisteid ja on suuremal või vähemal määral kohanenud alamsaksa foneetilise ja morfoloogilise süsteemiga. Balti ülemsaksa keeles kohanemisprotsess teatavasti jätkus.

* * *

Eesti laenude esinemine mitmesuguste alamsaksa rakendusraamatute keeles, seega ametliku asjaajamise keeles, näitab, et eesti keelest laenatud sõnu ei kasutatud mitte üksnes «naljatlevas kõnes saksa nimetuste asemel», nagu mõned Balti keelemehed väitsid. Hoopis vastupidi — näib, et mõnikord polnud vastav

saksakeelne sõna üldse tarvitusel, näit. *Korndarre riege* asemel või *Kornmaß külimit* asemel.

Et sakslased alates 14.—15. sajandist puutusid kõigil elualadel pidevalt kokku kohaliku elanikkonnaga, kelle keele nad õppisid ära juba lapsepõlves, siis võib arvata, et suulises keeletarvituses esines ka alamsaksa keeles eesti laene tunduvalt rohkem, kui on kirjas fikseeritud, kus upsakad baltlased häbenesid nn. «alama rahva» sõnu kasutada. Eriti hoidusid kohalikest laenudest baltlaste haritumad ringkonnad. See erinevus paistab silma ka kõrgema haridusega Tallinna pastori Russowi ja väiksema haridusega, sageli lihtrahva hulka kuuluvate Tallinna kantseleikirjutajate keeles: Russowi kroonikas esineb vaid mõni üksik eesti laen, kuna Tallinna kantseleiraamatuis on neid terve hulk järjekindlalt tarvitusel.

Seni on teada umbes 60 kirjas fikseeritud eesti laenu Balti alamsaksa keeles. Käsikirjaliste Balti alamsaksa ürikute uurimisel võib kahtlemata avastada veel nii mõnegi uue laenu. Kuid ikkagi jääb eesti laenude hulk alamsaksa keeles väikseks, kui võrrelda seda alamsaksa laenude hulgaga eesti keeles. Baltlased püüdsid seletada fakti, et saksa ja eesti keele vahelised mõjutused olid silmatorkavalt ühesuunalised, s. o. saksa keelelt eesti keelele, peamiselt sakslaste kultuurilise üleolekuga.⁴³ Tegelikult polnud siin põhjuseks sakslaste kultuuriline üleolek, sest nagu näitavad nõukogude ajaloolaste uurimused ja saksa laenud eesti keeles, ei olnud feodalismi põhilises tootmisharus, põllumajanduses, samuti teistes tähtsamates tootmisharudes, nagu kalanduses, küttemises, mesinduses, röövvalutajatel eestlastele midagi õpetada.⁴⁴ Vastupidi, eesti laenud alamsaksa keeles näitavad, et anastajad ise õppisid allaheidetud rahvalt nii mõndagi kasulikku.

Kui Balti alamsaksa keel võttis eesti keelest üle siiski võrdlemisi vähe sõnu, hoolimata kolm sajandit kestnud (kolonisatsiooni esimene sajand tuleb siin vaevalt arvesse) pidevast kokkupuutumisest kohaliku rahvaga, siis oli selle peamiseks põhjuseks baltisakslaste valitsev seisund, mis tekitas tugevaid puristlikke, eriti kohaliku «alama rahva» keele vastu suunatud tendentse. Eesti laenude suhteline vähesus Balti alamsaksa keeles on võrreldav näiteks kelti laenude vähesusega inglise keeles, kus valitsevad anglosaksid samuti ei tahtnud laenata sõnu alistatud «alamarahva» s. o. keltide keelest. Saksa rahvusest Balti valitseva ladviku keelt aitas Baltimail kahtlematult hoida võrdlemisi puhtana ka sakslaste tihe kultuuriline ja majanduslik side Saksamaaga, samuti pidev sisserändajate vool Saksamaalt Baltimaile. Et aga baltisakslaste keel polnud mingi ebatavaline, väliste mõjustuste

⁴³ F. Mühlau, Die Ostseeprovinzen Rußlands und ihre deutsche Kultur, Kiel 1906, lk. 10; K. Sallmann, Neue Beiträge zur deutschen Mundart in Estland, lk. 21.

⁴⁴ Eesti NSV ajalugu I, lk. 72.

suhtes kuidagi eriliselt immuunne keel, näitab asjaolu, et sakslaste vaesemad kihid (käsitöölised linnas, üksikud mõldrid, metsavahid, kõrtsmikud maal) rahvustsid aja jooksul niivõrd ümber, et võtsid omaks kohaliku rahva keele ja unustasid oma emakeele peaaegu täielikult.⁴⁵

ALLIKATENA KASUTATUD KIRJANDUS KOOS LÜHENDITEGA

- Ahlqvist, A., Die Kulturwörter der westfinnischen Sprachen, Helsingfors 1875.
- Bergmann, G., Sammlung Livländischer Provinzialwörter, Salzburg 1785.
- Bruiningk, H., Busch, N., Livländische Güterurkunden, Riga 1908—1923.
- Bunge, F. G., Liv-, Esth- und Curländisches Urkundenbuch nebst Registern, Reval 1853—1914 = **Ub**.
- Eckhardt, Ed., Die deutsche Sprache in den Ostseeprovinzen. Zeitschrift des allgemeinen deutschen Sprachvereins. Wissenschaftliche Beihefte, Heft 11, Berlin 1896.
- Eckhardt, G., Wie man in Riga spricht, 3-te Auflage, Riga 1911.
- Eesti ajalugu II, Tegev- ja peatoimetaja H. Kruus, Tartu 1937.
- Eesti NSV ajalugu, I köide. Toimetanud A. Vassar, Tallinn 1955.
- Essen, N., Johansen, P., Tallinna turberaamat 1515—1626 I osa: tekst, Tallinn 1939 = **Tr**.
- Greiffenhagen, O., Tallinna wanimad linna arveraamatud 1363—1374, Tallinn 1927 = **Ta**.
- Gutzeit, W., Wörterschatz der deutschen Sprache Livlands, Riga 1859—1889 = **Gutzeit**.
- Hupel, A. W., Idiotikon der deutschen Sprache in Lief- und Ehstland, Riga 1795 = **Hupel**.
- Johansen, P., Tallinna märkmeteraamat 1333—1374, Tallinn 1935 = **Tm**.
- Johansen, P., Wanem Tallinna Jaani haigemaja wakuraamat 1435—1507, Tallinn 1925 = **Vr**.
- Kiparsky, V., Baltisaksa Wemgalle 'vimb'. «Eesti Keel» 1940, nr. 6.
- Kiparsky, V., Fremdes im Baltendeutsch, Helsinki 1936 = **Kiparsky**.
- Kobolt, E., Alamsaksa-aegsete eestikeelsete tekstide ortograafia. «Eesti Keel» 1929, nr. 7—8.
- Kohl, J. G., Die deutsch-russischen Ostseeprovinzen. II Teil, Dresden und Leipzig 1841.
- Kont, I., Isikut märkivad sufiksilised nimisõnad eesti keeles. Dissertatsioon filoloogiateaduste kandidaadi teadusliku kraadi taotlemiseks, Tartu 1955.
- Lasch, A., Mittelniederdeutsche Grammatik, Halle a. S. 1914.
- Ligi, H., Eesti talurahva olukord ja klassivõitlus Liivi sõja algul (1558—1561) Tallinn 1961.
- Masing, O., Niederdeutsche Elemente in der Umgangssprache der baltischen Deutschen. Abhandlungen des Herder-Instituts zu Riga, Bd. 2, Nr. 4 = **Masing, NdE**.
- Mikkola, J. J., Berührungen zwischen den westfinnischen und slawischen Sprachen, Helsingfors 1893.
- Mitzka, W., Doppelsprachträger. Zeitschrift für deutsche Mundarten. Jg. 1921, Heft 3/4, Berlin 1921.
- Mitzka, W., Studien zum baltischen Deutsch, Marburg 1923.
- Muhel, V. E., Vene-eesti sõnaraamat, Tallinn 1953.

⁴⁵ W. Mitzka, Studien zum baltischen Deutsch, lk. 5 jj.

- M(ä)g(iste), J., V. Kiparsky, Fremdes im Baltendeutsch (Memoirs de la Société Néo-Philologique de Helsingfors XI) Helsinki, 1936, 224 lk. + Eesti-Läti rahvustekaart. «Eesti Keel» 1936, nr. 6. = **Mägiste**.
- Mühlau, F., Die Ostseeprovinzen Rußlands und ihre deutsche Kultur, Kiel 1906.
- Nottbeck, E., Das drittlälteste Erbebuch der Stadt Reval (1383—1458), Reval 1892 = **Eb. III**.
- Nottbeck, E., Das zweitälteste Erbebuch der Stadt Reval (1383—1458), Reval 1890 = **Eb. II**.
- Ojansuu, H., Über den Einfluß des Estnischen auf das Deutsche der Ostseeprovinzen. Neuphilologische Mitteilungen, 1906. nr. 5/6.
- Palli, H., Eesti isikunimedest Harju- ja Järvamaal XVI sajandil. «Keel ja Kirjandus» 1959, nr. 10.
- Palli, H., Eesti isikunimede kasutamisest meie rahva vanema ajaloo (XIII—XVI saj.) uurimisel. ENSV TA Toimetised 1961, 2, Ühiskonnateaduste seeria.
- Plaesterer, A., Das Alt-Revaler Gewerbe der Pistemaker. Beiträge zur Kunde Estlands 1927—1928, XIII Band. = **Plaesterer**.
- Balthasar Russow's Chronica der Provintz Lyfflandt, Riga 1857 = **Russow**.
- Rußwurm, C., Nachrichten über Alt-Pernau, Reval 1880 = **Rußwurm**.
- Saareste, A., Eesti keel XIII—XVI sajandil. Eesti Keele Arhiivi toimetused nr. 11, Tartu 1937.
- Saareste, A., 400-a. vanune keeleline leid Eestis, «Eesti Keel» 1923, nr. 4.
- Sallmann, K., Lexikalische Beiträge zur deutschen Mundart in Estland, Leipzig 1877.
- Sallmann, K., Neue Beiträge zur deutschen Mundart in Estland, Reval 1880.
- Schiller, K., Lübben, A., Mittelniederdeutsches Wörterbuch. Bd. I—VI, Bremen 1875—1881.
- Stieda, W., Zur Sprachkenntnis der Hanseaten. Hansische Geschichtsblätter XIII.
- Suolahti, H., Die estnischen Worte im Deutschen der baltischen Ostseeprovinzen. Neuphilologische Mitteilungen 1910, nr. 5/6.

Muud kasutatud lühendid

asks = alamsaksa	m. = maskuliin
basks = balti alamsaksa	murd. = murdeline
bsks = balti-saksa	n. = neutrum
e = eesti	pl. = pluural
f. = feminiin	sks = saksa
gen. = genitiiv (omastav)	sm = soome
kasks = keskalamsaksa	üsks = ülemsaksa
lv = liivi	vn = vene
lt = läti	

ОБ ЭСТОНСКИХ ЗАИМСТВОВАНИЯХ В НИЖНЕ- НЕМЕЦКОМ ЯЗЫКЕ ПРИБАЛТИЙСКИХ НЕМЦЕВ

Л. Отсмаа

Резюме

В северной части древней Ливонии, т. е. на территории нынешней Эстонской ССР, в тесном контакте с местным населением — эстонцами — столетиями жили немецкие колонизаторы, говорившие на нижненемецком языке. Результатом этого продолжительного языкового соприкосновения было взаимное влияние этих языков, которое особенно отчетливо отражается в словарном составе обоих языков. Общеизвестно влияние немецкого, особенно нижненемецкого языка на эстонский язык; влияние же эстонского языка на нижненемецкий изучено значительно меньше. В настоящей статье сделана попытка дать обзор эстонских заимствований, встречающихся в грамотах на нижненемецком языке, которым в Эстонии пользовались с XIII в. до начала XVII в., когда в письменности прибалтийских немцев произошел переход к верхненемецкому языку.

Первые слова эстонского происхождения встречаются у прибалтийских немцев уже в латинских грамотах XIII в. Поскольку в это время связь немцев с местным населением была еще очень слабой (феодалы жили в закрытых для эстонцев укрепленных городищах и появлялись в селениях лишь два раза в год для сбора податей), то в этот период было заимствовано лишь небольшое количество слов. Позже, в связи с развитием городов, переселением феодалов в деревню и развитием помещичьего хозяйства, контакт немцев с эстонцами становился все теснее, в результате чего количество эстонских заимствований с каждым последующим столетием непрерывно увеличивалось.

До настоящего времени на основании опубликованных грамот зафиксировано приблизительно 60 эстонских заимствований в нижненемецком языке. Нет никакого сомнения, что в результате изучения грамот это число может значительно увеличиваться. Поскольку начиная с XIV—XV вв. немцы во всех сферах жизни постоянно соприкасались с местным населением (язык которого они усваивали еще в детстве), то можно предположить, что в разговорном нижненемецком языке встречалось значительно больше эстонских заимствований, чем зафиксировано в письменном, где пуристически настроенные острейцы воздерживались от употребления местных заимствований.

Эстонские заимствования, встречающиеся в письменных грамотах прибалтийского нижненемецкого языка, распределяются по следующим рубрикам:

1) военное дело, например: **maje** < эст. *maja* 'место собрания', **malewa** < эст. *malev*, род. *maleva* 'войско'.

2) административное дело, например: **kylegunda** < эст. *külakond*, раньше: *küläkunda* 'община'.

3) местная природа, растения, рыбы: **sylm** < эст. *silm* 'залив', **leppeke** < эст. *lepik* 'ольшаник', **ias, ygas** < эст. *iias, iigas* 'чудской сиг' и др.

4) сельское хозяйство: **vyckete** < эст. *vikat*, род. *vikati* + лив. *vikärt, vikät, vikat* 'коса', **kulmet** < эст. *külimit, külemet* + лив. *külmôd* (множ.) 'треть пурь', **loke** < эст. *look* 'дуга', **kesent** < эст. *kesa*, раньше: + *kesänd* (~ фин. *kesanto*) 'пар', **lohmes** < эст. *loomis*, 'подсека', **korden** < эст. *kordama* 'перепавивать' и др.

5) феодальное землевладение: **moyse** < эст. *môis* (~ фин. *moisio*) 'поместье, мыза', **kubias** < эст. *kubjas* 'бурмистр', **uxjalck** < эст. *üksjalg* 'бедный крестьянин, который работал на поместье без запряжки один день в неделю', **perremes** < эст. *peremees* 'хозяин', **poisz** < эст. *poiss* 'несовершеннолетний батрак', **wabbenick, wabbadick** < эст. *vabadik*, диал. *vabanik* 'бобыль', **waym** < эст. *vaim* 'каждый крестьянин, которому исполнилось 12 лет' и др.

6) крестьянский быт: **kallie** < эст. *kali*, род. *kalja* 'квас', **causse** < эст. *kauss* (< лат. *kausis*) + лат. *kausis* (< русск. *ковш*) 'чашка, миска', **halge** < эст. *halg* 'полено' и др.

7) ремесло: **etteken(maker)** < эст. *ehe*, род. *ehte* (раньше: *ehdek*, род. *ehdegen*) + срннем. *maker* 'изготовитель крестьянских украшений', **pusep** < эст. *puusepp* 'плотник', **rautschep** < эст. *raudsepp* 'кузнец'.

8) прочие сферы: **mortzock** < эст. *mõrtsuk(as)* 'убийца', **moxygen** < эст. *mõirgama, mõirata* (~ фин. *möyriä*) 'реветь' и др.

С точки зрения истории культуры эстонские заимствования в нижненемецком языке представляются довольно интересными. Так, например, заимствованные немцами военные термины *maje* и *malewa* говорят о сравнительно высокой военной организации эстонцев, административный термин *kylegunda* — об эстонском происхождении общинного устройства, сельскохозяйственные термины *vickete, kulmet, loke, wemer, rie, kesent, lohmes, szate* и др. — о развитии сельского хозяйства эстонцев. Термины, связанные с феодальным землевладением, — такие как *moyse, wakke, pener*, указывают на развитие у эстонцев феодальных отношений до прихода немцев.

Эстонские заимствования не остались в нижненемецком языке какими-то инородными телами, ибо они ассимилировались как фонетически, так и морфологически. Например, безударные гласные в конце слова обычно редуцировались в *e*, ср. *maje, pener, lohmes* < эст. *maja, peenar, loomis*; эстонские заимствования приобрели категорию грамматического рода, т. е. их стали

употреблять с артиклем; к ним могли прибавляться словообразовательные суффиксы, напр. *-e, -en*, ср. *wacke, moyse, cause, norke, szade, korden, moyeren*; большинство эстонских заимствований в нижненемецком языке склонялось (обычно по слабому склонению), ср. *des wabbenicken, einem mortozockken, in der ryugen*: во множественном числе добавляли окончание *-en*, напр. *4 ore vor weteren, dey wakken*.

В более позднем верхненемецком языке этот процесс приспособления продолжался. Непрерывно увеличивалось также количество эстонских заимствований. Сравнительную малочисленность эстонских заимствований в языке прибалтийских немцев последние объясняли культурным превосходством немцев. В действительности же основной причиной было не это. Исследования советских историков показали, что в основной отрасли феодального производства — сельском хозяйстве, а также в других важнейших отраслях производства (как рыболовство, охота, пчеловодство), захватчики не могли научить эстонцев почти ничему новому. Наоборот — эстонские заимствования в нижненемецком языке показывают, что захватчики сами научились у покоренного народа кое-чему полезному. Относительная малочисленность эстонских заимствований в прибалтийском нижненемецком языке обусловлена главным образом господствующим положением остзейцев, порождавшим сильные пуристские тенденции, направленные против языка т. н. «низкого народа».

VON ESTNISCHEN LEHNWÖRTERN IM BALTISCHEN NIEDERDEUTSCHEN

L. Otsmaa

Zusammenfassung

Im nördlichen Teil Altlivlands, d. h. auf dem Territorium der heutigen Estnischen SSR lebten die hauptsächlich aus dem niederdeutschen Sprachgebiet stammenden deutschen Kolonisatoren mehrere Jahrhunderte in engen Berührungen mit der einheimischen Bevölkerung — den Esten. Die Folge solcher jahrhundertlangen Berührungen war eine ständige gegenseitige Beeinflussung der Sprachen, die sich am deutlichsten im Wortschatze der beiden Sprachen widerspiegelt. Allgemeinbekannt ist der Einfluß des Deutschen, insbesondere des Niederdeutschen auf das Estnische, verhältnismäßig weniger hat man aber den entgegengesetz-

ten Einfluß erforscht. Im vorliegenden Artikel macht man den Versuch, die estnischen Einflüsse auf den Wortschatz des baltischen Niederdeutschen zu schildern.

* * *

Die ersten Wörter estnischer Herkunft trifft man schon im 13. Jahrhundert in lateinischen Urkunden der Deutschbalten an. Da die deutschen Kolonisatoren in jenen Zeiten mit der einheimischen Bevölkerung noch recht selten in Berührung kamen (die Deutschen lebten damals in den für die Esten nicht zugänglichen befestigten Orten und kamen ins Dorf nur ein paarmal im Jahre zur Einsammlung der Abgaben), so wurde in dieser Periode aus dem Estnischen nur eine kleine Anzahl von Wörtern aufgenommen. Im Zusammenhang mit der Entwicklung der Städte, der Umsiedlung der Feudalherren aufs Land und der Gründung der Gutshöfe gestalteten sich später die persönlichen Berührungen zwischen den Deutschen und Esten immer enger, wodurch sich auch die Zahl der estnischen Lehnwörter mit jedem folgenden Jahrhundert ständig vergrößerte. Auf Grund der gedruckten baltischdeutschen Urkunden sind bisher ca 60 estnische Lehnwörter im baltischen Niederdeutschen fixiert worden.

Ohne Zweifel kann die Erforschung der handschriftlichen niederdeutschen Schriftdenkmäler noch eine nicht unbeträchtliche Zahl estnischer Lehnwörter ans Tageslicht bringen. Da die Deutschbalten bereits seit dem 14.—15. Jahrhundert auf allen Lebensgebieten mit der einheimischen Bevölkerung ständig in Berührung kamen, infolge dessen sie die örtliche Sprache schon in der Kindheit erlernten, kann man außerdem annehmen, daß im mündlichen Sprachgebrauch des baltischen Niederdeutschen erheblich mehr estnische Lehnwörter gebraucht wurden als in der Schrift fixiert worden ist, da die puristisch gesinnten Deutschbalten die örtlichen Lehnwörter in der Schrift bewußt vermieden haben.

Das im vorliegenden Artikel zusammengestellte, nach den Jahrhunderten geordnete Verzeichnis der estnischen Lehnwörter im baltischen Niederdeutschen stützt sich auf die Erforschung einer Reihe gedruckter niederdeutscher Urkunden und auf die frühere Literatur, in der dieses Thema in irgendwelcher Weise behandelt oder gestreift worden ist. Die behandelten estnischen Lehnwörter beziehen sich hauptsächlich auf folgende Lebensgebiete:

1) Militärwesen, z. B. **maje** < est. *maja* 'früher: Versammlungsort', **malewa** < est. *malev*, Gen. *maleva* 'Heer'.

2) Verwaltungswesen, z. B. **kylegunda** < est. *külakond*, früher: *küläkunda* 'Dorfgemeinde'

3) örtliche Natur, Pflanzen, Fische: **sylm** < est. *silm* 'früher: Meeresarm', **leppeke** < est *lepik*, Gen. *lepiku* 'Erlengebüsch', **ias**, **ygas** < est *iias*, *iigas* 'große Märone im Peipussée' u. a.

4) Landwirtschaft: **vyckete** < est *vikat*, Gen. *vikati* 'Sense', **loke** < est. *lock* 'Krummholz', **kulmet** < est. *külimit* 'ein Kornmaß', **kesent** < est. *kesa*, früher: *kesänd* 'Brachfeld', **lohmes** < est. *loomis* 'Rodung, Schwende', **korde** < est. *kord* 'Reihenfolge, abwechselnder Frondienst' u. a.

5) feudaler Landbesitz, ländliche Verwaltung: **moyse** < est. *mõis* (~ finn. *moisio*) 'Landgut', **pener** < est. *peenar* 'Feldrain', **kubias** < est. *kubjas* 'Fronvogt, Aufseher der Arbeiter', **wardy** < est. *vardja* 'Wackenhirt, Aufseher', **uxjalck** < est. *üksjalg* 'Armbauer, der dem Gute wöchentlich ohne Gespann einen Tag Frondienst leistete', **perremes** < est. *peremees* 'Bauernwirt', **poisz** < est. *poiss* 'minderjähriger Knecht', **wabbenick** < est. *vabanik* 'Freibauer, auch: Lostreiber', **waym** < est *vaim* 'Fronarbeiter vom 12. Lebensjahre an' u. a.

6) bäuerliches Milieu: **kallie** < est. *kali*, Gen. *kalja* 'Kwaß', **halge** < est. *halg* 'Holzscheit', **cause** < est. *kauss* 'Schüssel, großer hölzerner Becher', **kudersen** (pl.) < est. *kudrused* (pl.) 'kleine Glasperlen (als estnischer Bauernschmuck benutzt)', u. a.

7) Handwerk: **etteken(maker)** < est. *ehe*, Gen. *ehte* (früher: *ehdek*, Gen. *ehdegen*) 'Schmuck' + mnd. *maker*, **pusep** < est. *puusepp* 'Zimmermann', **rautschep** < est. *raudsepp* 'Schmied' u. a.

8) Allgemeines: **mortzockk** < est. *mõrtsuk* 'Mörder', **moyeren** < est. *mõirgama*, *mõirata* 'brüllen, lärmern' u. a.

Auch kulturgeschichtlich bieten die estnischen Lehnwörter im baltischen Niederdeutschen ein gewisses Interesse. So z. B. weisen die von den Deutschen übernommenen Militärtermini *maje* und *malewa* auf eine recht hochentwickelte militärische Organisation der Esten, die landwirtschaftlichen Fachausdrücke *vickete*, *kulmet*, *loke*, *wemer*, *rie*, *kesent*, *lohmes*, *szate* u. a. auf die entwickelte Landwirtschaft der Esten hin. Der Administrativterminus *kylegunda* aber deutet auf die estnische Herkunft der Dorfgemeinden. Die Fachausdrücke der feudalen ländlichen Verwaltung, wie *moyse*, *wacke*, *pener* u. a. scheinen darauf zu deuten, daß sich feudale Abhängigkeitsverhältnisse bei den Esten schon vor der Ankunft der Deutschen entwickelt hatten.

Die estnischen Entlehnungen stellten im baltischen Niederdeutschen keinen Fremdkörper dar, sondern sie wurden im Verlaufe ihrer oft jahrhundertlangen Existenz im Niederdeutschen sowohl phonetisch als auch morphologisch assimiliert. So z. B. wurden die unbetonten Vokale in den Endsilben gewöhnlich zu *e* abgeschwächt, vgl. *maje*, *pener*, *lohmes* < est. *maja*, *peenar*, *loomis*. Die estnischen Entlehnungen nahmen die Kategorie des grammatischen Geschlechts an, d. h. sie wurden mit dem Artikel gebraucht, man konnte ihnen niederdeutsche Wortbildungssuffixe

hinzufügen, z. B. *-e*, vgl. *wacke, moyse, cause, norke, szade*; die meisten estnischen Entlehnungen wurden im baltischen Niederdeutschen dekliniert, gewöhnlich nach der schwachen Deklination, vgl. *des Wabbenicken, einem mortzockken, in der ryygen*; der Plural wurde meistens mit dem niederdeutschen Suffix *-en* gebildet, z. B. *4 ore vor wemereren*. Die estnischen Verben wurden im Niederdeutschen konjugiert, so z. B. bekam das estnische Verb *möirgama* im baltischen Niederdeutschen die Form *moyeren* und wurde wie ein gewöhnliches schwaches Verb konjugiert. Im späteren baltischen Hochdeutsch ging dieser Assimilierungsprozeß noch weiter. Ebenso vergrößerte sich ständig die Zahl der estnischen Entlehnungen.

Im Vergleich zu dem deutschen Einfluß auf das Estnische ist die entgegengesetzte Beeinflussung doch ziemlich gering geblieben. Die Deutschbalten haben diese Tatsache hauptsächlich durch das höhere Kulturniveau der Deutschen erklärt. Der Hauptgrund liegt aber nicht darin. Die Forschungen sowjetischer Historiker haben gezeigt, daß die Eroberer im Hauptproduktionszweige des Feudalismus — in der Landwirtschaft, wie auch in anderen wichtigen Produktionsweigen wie in Fischerei, Jägerei, Imkerei den Esten nichts Wesentliches zu lehren hatten. Umgekehrt — die estnischen Lehnwörter im baltischen Niederdeutschen zeigen, daß die Eroberer selbst von dem unterjochten Volk so manches Nützliche zu lernen hatten. Die verhältnismäßig geringe Zahl der estnischen Lehnwörter im baltischen Niederdeutschen erklärt sich hauptsächlich durch die überlegene politische und soziale Stellung der Deutschen, die starke, insbesondere gegen das sogenannte «gemeine Volk» gerichtete puristische Tendenzen hervorrief.

SISUKORD — ОГЛАВЛЕНИЕ

У. Бернер. Об употреблении двучленного пассива в современном немецком языке	3
Н. Вернер. Kahelikmelise passiivi kasutamisest kaasaegses saksa keeles. Resümee	30
Н. Вернер. Über den Gebrauch des zweigliedrigen Passivs in der gegenwärtigen deutschen Sprache. Zusammenfassung	32
Л. Отсмаа. Eesti laenudest balti alamsaksa keeles	35
Л. Отсмаа. Об эстонских заимствованиях в нижненемецком языке прибалтийских немцев. Резюме	57
Л. Отсмаа. Von estnischen Lehnwörtern im baltischen Niederdeutschen. Zusammenfassung	59

Тартуский государственный университет
Тарту, ул. Юликооли, 18
ТРУДЫ ПО НЕМЕЦКОЙ ФИЛОЛОГИИ
I

На немецком, русском и
эстонском языках

Toimetaja K. Kann
Korrektorid E. Võhandu, E. Oja ja
A. Pravidin

Ladumisele antud 31. I 63. Trükkimisele antud
30. III 63. Paber 60×90, 1/16. Trükipoognaid 4.
Arvestuspoognaid 4.2. Trükiarv 500. MB-03154.
Tellimise nr. 994. Hans Heidemanni nim. trükkikoda,
Tartu, Ülikooli 17/19, II.

Hind 25 kop.

